

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Katedra divadelní vědy

Bakalářská práce

Petra Špejtková

Ženské sokolské tělo

Female Body in the Sokol Organization

Praha 2023

Vedoucí práce: Mgr. Alena Sarkissian, Ph.D.

Tímto bych chtěla poděkovat Mgr. Aleně Sarkissian, Ph.D. za její vedení práce a za ochotný a velmi trpělivý přístup. Děkuji taky Kláře a Anetě, bez jejichž rad bych se neobešla.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 16.8. 2023

Petra Špejtková

Abstrakt

V bakalářské práci se zabývám ženským sokolským tělem. Zaměřuji se na začleňování žen do tělovýchovné jednoty Sokol a na vznik ženských odborů. Popisuji také, do jakého diskurzu ženské sokolské tělo vstupuje, jaké významy se skrze dvojí pojetí těla generují a jak Sokol ženské sociální tělo v průběhu let proměnil. Tuto teoretickou část aplikuji v druhé části práce v rámci analýzy konkrétní performance sokolek a analýzy vývoje ženského sokolského sociálního těla v období od roku 1869 do roku 1938.

Klíčová slova

Sokol, ženy, tělesnost, sociální tělo, kulturní performance

Abstract

The theme of my bachelor's thesis is women's body in Sokol organization. I focus on the inclusion of women in the Sokol and the creation of women's unions. I also describe the discourse into which the female Sokol body enters, what meanings are generated through the dual concept of the body, and how the Sokol women's social body has transformed over the years. I apply this theoretical part in the second part of the thesis by analysing the specific performance of Sokol women and analysing the development of the Sokol women's social body between 1869 and 1938.

Key words

Sokol, women, physicality, social body, cultural performances

OBSAH

ÚVOD.....	1
1 POČÁTKY ŽENSKÉHO SOKOLSKÉHO TĚLOCVIKU.....	2
2 METODOLOGIE.....	6
3 TĚLOCVIČNÁ PŘÍRUČKA “DÍVČÍ TĚLOCVIK” A DISKURZ, DO NĚJŽ VSTUPUJE.....	8
3.1 Otázka zdravotní, estetická, společenská.....	8
3.2 Klemeňa Hanušová.....	10
3.3 Dívčí tělocvik.....	11
3.3.1 Cvičení bez náradí: prostrná.....	12
3.3.2 Doby cvičení.....	14
3.3.3 Časomíra.....	15
3.3.4 Sklad a rozklad.....	15
3.3.5 Velení.....	16
3.3.6 Nastoupení.....	17
3.3.7 O rozvrhu cvičebním.....	17
3.3.8 Tělocvik školský.....	18
3.3.9 Tělocvik spolkový.....	18
3.4 Analýza.....	18
4 ODĚV.....	20
4.1 Cvičební úbor.....	20
4.2 Kroj.....	23
4.3 Analýza.....	24
5 SOKOLKY PO PRVNÍ SVĚTOVÉ VÁLCE.....	26
5.1 Symbol národní identity.....	26
5.2 Žena ve společnosti i v Sokole.....	27
5.3 Autonomizace prostoru.....	28
6 ANALÝZA SOCIÁLNÍHO TĚLA.....	31
7 ANALÝZA PERFORMANCE.....	36
7.1 Historicko-metodologický úvod.....	36
7.2 Analýza.....	39
7.2.1 Selektce.....	39
7.2.2 Návrhy instrukce.....	40

7.2.3	Optimalizace instrukce.....	40
7.2.4	Aktualizace instrukce.....	43
ZÁVĚR.....		44
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY.....		47

ÚVOD

Hlavním tématem této práce je ženské sokolské tělo, a to především tělo sociální (jak je definuje sociálně konstruktivistický přístup), které bylo formováno s nástupem ženského tělocviku do veřejného prostoru. Tělovýchovná jednota Sokol si v rámci české společnosti a kultury buduje svébytné postavení již od poloviny 19. století, vytváří si vlastní identitu i kontext, do kterého vstupuje a ve kterém působí. Sokolské tělo, stejně jako sokolská identita, se nejčastěji skloňuje ve vztahu s tělem mužským, s obranou státu, demokracie a brannou výchovou - na ženy se tak v rámci Sokola někdy neprávem zapomíná. Proto je jedním z mých hlavních cílů v této práci přiblížit mechanismy, které Sokol používal k zpřístupnění tělocviku ženám, jejich cvičení na veřejnosti a důsledků, jež z tohoto „trendu“ pramenily.

Dalším důležitým tématem je sociálně a kulturně konstruktivistický přístup k ženskému sociálnímu tělu tak, jak ho Sokol měnil od začátku 20. století do roku 1938. Zabývám se konceptem sociálního těla jako takovým, pojetím tělesnosti a performativity a hledáním autonomního prostoru. Zajímá mě i estetická stránka ženského těla v pohybu a proměna diskurzu, která nastala s příchodem moderních systémů rytmického cvičení. Další otázkou, kterou si v této práci kladu, jsou důsledky osvojování si mechanismů, které dříve patřily pouze mužům, a témata, která si ženské sociální tělo nově nárokuje.

Mými hlavními prameny jsou dobové materiály (jak obrazové, tak textové) a jako sekundární literaturu používám sociologické a teatrologické texty. Hlavním vizuálním pramenem mi jsou památníky vydávané při příležitostech všesokolských sletů (které jsou od počátku 20.století doplněny i o obrazové a fotografické přílohy) a pro přiblížení geneze ženských tělocvičných sestav a doporučení proč a jak cvičit publikace *Dívčí tělocvik* od Klemeni Hanušové. Performativitu ženského sokolského těla nahlížím v kontextu pojetí performativity podle Tomasze Kubikowského, jenž k tomuto popisu využívá metod neurovědy. K otázce sociálního těla čerpám ze sociologických textů Anthonyho Synnotta a Bryana Turnera a jako inspirace mi slouží teorie dvojího pojetí těla krále podle Ernsta Kantorowicze.

1 POČÁTKY ŽENSKÉHO SOKOLSKÉHO TĚLOCVIKU

Počátek 60. let 19. století s sebou kromě uvolnění společenského života nesl i první snahy o společenskou emancipaci žen. Během formování moderní české společnosti se vedle mužů identifikovali s národním hnutím i ženy. Vztah k vlasti byl v této době definován jazykem, což nutně stavělo mezi jazyk a politiku rovnítko. Příslušnost k národu navíc kladla nároky na konsistenci postojů a jednání. Spolupráce mezi mužským a ženským „světem“ tudíž byla typickým rysem v prostředí národů bez vlastní státnosti. Do společenské debaty o emancipaci žen se zapojili i sokolové. V roce 1862, krátce po založení Sokola, padl na sezení výboru návrh starosty Jindřicha Fügnera, aby byly do jednoty začleněny i dívky (a to především proto, že by i ony musely platit členské příspěvky a Sokolu by to tak po všech stránkách pomohlo). Názor na cvičení žen však nebyl v Sokole úplně jednotný – pro některé členy bylo nepřijatelné, aby spolek dovozoval cvičit i ženám. Nicméně velkým argumentem pro byl fakt, že německým děvčatům Turnerské hnutí cvičení povolovalo.¹ Nakonec přišel s řešením Eduard Grégr. Ve volných chvílích, kdy nebudou cvičit muži, by se mohl prostor poskytnout dívkám. Jednalo se však pouze o dívky do patnácti let, dospělé ženy by totiž musely být plnohodnotnými členy Sokola, o čemž nemohla být v dané době vůbec řeč. Vedení Sokola však nechtělo mít s cvičením dívek (krom společného prostoru) nic společného, proto se musel najít někdo, pod jehož vedením by cvičení probíhalo.² Tímto úkolem pověřil Miroslav Tyrš lékaře Jana Musila. Ten měl současně dohlížet i na to, aby nebylo cvičení pro dívky zdravotně závadné.

V roce 1863 tak v Konviktu vznikl Tělocvičný ústav pro dívky a z podnětu emancipačních snah českých vlastenců i Městská vyšší dívčí škola, jejíž výukou se stalo i tělesné cvičení. Miroslav Tyrš, který se toto téma od počátku snažil prosazovat, chtěl ale ženský tělocvik posunout ještě o něco dál. Začal proto prosazovat myšlenku tělocvičného spolku, který by si (po vzoru turnerského sdružení) řídily samy ženy.³ Uvědomoval si, že aby této autonomie ženy dosáhly, musely by mít ve svých řadách schopné a silné cvičitelky, protože ony samy nejlépe rozumí ženskému tělu a jeho potřebám. Na konci roku 1865 proto sám začal vést hodiny pro sedm budoucích cvičitelek⁴, mezi nimiž nejvíce vynikala Klemeňa Hanušová, kterou se hlouběji zabývám v následujících kapitolách. Ta byla podle Tyrše ze

¹ WAIC, Marek. Tělovýchova a sport ve službách české národní emancipace., s. 53

² tamtéž, s. 54

³ Vzdělávací listy: Ženy sokolky 4. 2019

⁴ WAIC, Marek. Tělovýchova a sport ve službách české národní emancipace, s. 54

všech nejnadanější a měla „...dost vzdělání a inteligence, aby pochopila, co vedoucí ženského tělocviku má vědět”.⁵

Kateřina Fügnerová (manželka jednoho ze zakladatelů Sokola Jindřicha Fügnera), s níž Tyrš celý tento proces konzultoval, svolala v červenci 1869 první poradou zakládajícího výboru ženské tělocvičné jednoty. Na té se sešly Sofie Podlipská, Anna Srbová, Terezie Nebeská, Klemeňa Hanušová a Miroslav Tyrš, který byl pozván jako host. Starostkou spolku se měla stát Kateřina Fügnerová, místostarostkou Sofie Podlipská (spolek měl přispět rodící se české emancipaci ve společnosti) a návrh stanov měl být sepsán Miroslavem Tyršem společně s náměstkem starosty Sokola Tomášem Černým, kteří částečně čerpali ze stanov Sokola pražského. První cvičení se konalo 1. 11. 1869 v tělocvičně Sokola pražského pod taktovkou cvičitelky Klemení Hanušové. 21. 11. 1869 se za účasti 63 žen a předsednictví Sofie Podlipské konala finální (ustavující) valná hromada. Zde bylo zvoleno spolkové vedení, na kterém se starostkou stala Sofie Podlipská (Kateřina Fügnerová post starostky odmítla, nicméně členkou výboru zůstala), její náměstkyní Anna Srbová a vrchní cvičitelkou Klemeňa Hanušová.⁶ Spolek byl oficiálně schválen 29. 11. 1869 pod názvem Tělocvičný spolek paní a dívek pražských.⁷

V době vzniku spolku bylo nepřijatelné, aby byl ženský tělocvik přímo přiřazen k Sokolu. Vyvíjel se proto zvlášť a se „sokolskými bratry” byl propojen skrze ženy ze sokolských rodin a prostor, který si od Sokola Pražského pronajímal.⁸ To s sebou ale neslo problémy organizační i společenské (ve smyslu nabourání stereotypních představ o mravnosti). Dospělé ženy musely cvičit v uzavřené místnosti nepřístupné mužům, což vedlo ke kolizím především při střídání cvičících v tělocvičně.⁹ První veřejné cvičení členek spolku se uskutečnilo 29. 6. 1870 a sestávalo z prostných, cvičení na nářadí a reje s hudbou. V roce 1872 pak následovalo veřejné cvičení žákyň ve věku od sedmi do třinácti let a druhé veřejné cvičení dospělých členek spolku v roce 1875. Obě vystoupení přilákala mnoho obecnosti, takže se dalo mluvit mimo jiné i o významném kasovním úspěchu.¹⁰

⁵ tamtéž, s. 55

⁶ tamtéž, s. 55

⁷ ŠTĚPÁNOVÁ, Irena. Tělocvičný spolek paní a dívek pražských. *Lidé města / Urban People*

⁸ Vzdělávací listy: Ženy sokolky. 4. 2019

⁹ LIBICHOVÁ, Lenka. Ženský Sokol

¹⁰ ŠTĚPÁNOVÁ, Irena. Tělocvičný spolek paní a dívek pražských. *Lidé města / Urban People*

První krok k přímému zapojení žen do Sokola udělala Barbora Šourková. Tato bývalá členka Tělocvičného spolku paní a dívek pražských si založila vlastní spolek s názvem Dámský kurz tělocvičný. Roku 1895 uspořádala veřejné cvičení, načež byl spolek pod názvem odbor Sokolské jednoty Královský Vyšehrad včleněn do Sokola. Postavení žen sokolek však nadále nebylo rovnoprávné s postavením mužů sokolů. V roce 1895 bylo na valném sjezdu ČOS odhlasováno, že se ženy nadále nesmí účastnit veřejných průvodů při všesokolských sletech. Ženy také neměly ve spolku volební právo, ačkoli platili stejné členské příspěvky jako muži. „Vyšehradské družstvo” docházelo na tréninky do sokolské tělocvičny a sokolky tak byly v neustálém kontaktu i s Tělocvičným spolkem paní a dívek pražských, s nimiž se mohly vzájemně obohacovat o nové cviky. Barbora Šourková se snažila o co největší propojování spolku s ostatními ženskými odbory. 11. 4. 1898 se proto v tělocvičně Sokola Pražského uskutečnilo první společné cvičení ženských odborů a Tělocvičného spolku paní a dívek pražských. Toto cvičení mělo takový úspěch, že ženám zajistilo účast na IV. všesokolském sletu roku 1901. Na sletech pak už vystupovaly pravidelně.¹¹

Počet ženských odborů vzrůstal a tím víc vstupovalo do popředí výlučného postavení Tělocvičného spolku paní a dívek pražských. Spolek si i nadále udržoval svou nezávislost, ačkoli měl stejný, nebo velmi podobný program jako ostatní ženské odbory. Tento přístup se začal stávat až anachronickým a vyostřující se vztahy uvnitř spolku vedly v roce 1902 k začlenění Tělocvičného spolku paní a dívek pražských do České obce sokolské. Před první světovou válkou se ale situace začala vyostřovat. Ačkoli byl Sokol pravděpodobně jednou z prvních organizací, kde se setkávala zájmová činnost mužů a žen, postavení žen ani zde nebylo úplně ideální a nadále zůstávalo nevyřešené. Konflikty se začaly objevovat i v Tělocvičném spolku. Generační střet rozdělil předsednictvo na dva tábory: ten první (tvořený především staršími členkami) si chtěl udržet svou nadstranickost a emancipaci, druhý se chtěl naopak spojit s ostatními ženskými odbory, protože tato nadstranickost byla podle jejich názoru spíše na škodu. Tělocvičný spolek paní a dívek pražských se nakonec rozhodl připojit k ženským odborům a roku 1912 získala tato organizace název Ženský odbor Sokola pražského. V čele spolku stála jako náčelnice Eliška Roudná a jako nová starostka Julie Kretšiová.¹²

¹¹ LIBICHOVÁ, Lenka. Ženský Sokol

¹² ŠTĚPÁNOVÁ, Irena. Tělocvičný spolek paní a dívek pražských. *Lidé města / Urban People*

S příchodem první světové války se ukázalo, do jaké míry je ženská složka pro Sokol nepostradatelná. Oficiálně byla sice Česká obec sokolská v roce 1915 rozpuštěna, ale činnost v jednotách se nezastavila. Sokolské časopisy apelovaly na ženy, aby zastoupily činnost mužů bojujících na frontě a dál se věnovaly spolkové činnosti. Chopily se proto vedení a převzaly role cvičitelek žáků a dorostenců. Především ale pomáhaly s péčí o raněné a s uzpůsobováním tělocvičen, které se přeměnili na lazarety. Činnost sokolských jednot se v průběhu války přenesla výhradně na pomocnou válečnou činnost.¹³

Po válce byla Česká obec sokolská obnovena a ženské i mužské křídlo prošlo reorganizací. První náčelnicí ženské složky se stala Milada Malá, která pokračovala v odkazu Sofie Podlipské, podle níž bylo hlavním posláním sokolek vychovávat správné vlastence a morálně uvědomělé občany (což bylo po vzniku samostatného státu důležitější než kdy dřív). Po válce se veškerá aktivita soustředila na přípravu VII. všesokolského sletu. Ten proběhl roku 1920 a pro sokolky byl obzvlášť důležitý – mohly se totiž poprvé v historii zúčastnit sletového průvodu, a to dokonce ve cvičebním úboru. Slavnostní kroj byl totiž velmi nákladný a některé cvičenky si ho nemohly dovolit. V průvodu šlo proto 26 000 žen ve cvičebním úboru a jen 302 ve slavnostním kroji. Milada Malá zůstala náčelnicí až do roku 1931, po její rezignaci nastoupila do čela Sokola Marie Provazníková. Ta funkci vykonávala do roku 1948.¹⁴

Tělovýchovný diskurz ženského tělocviku byl začátkem 20. století zásadně ovlivňován novými koncepty tělesné výchovy a moderního tance. Nové směry tělocviku se začaly objevovat už během první světové války, největší oblibě se však těšily během první republiky. V sokolském prostředí byly reprezentovány žižkovskou jednotou, především Augustinem Otčenáškem, který v ní působil. Rytmická cvičení koncipovaná na základě systémů inspirovaných moderním tancem, např. Isadorou Duncan, se stala suverénní alternativou k tradičnímu sokolskému tělocviku.¹⁵ Dalším dynamickým odvětvím české moderní kultury se staly tanečnice vychovávané či inspirované školami Dlacrozeho a sester Duncanových. Mezi nejznámější lze řadit Milču Mayerovou, Míru Holzbachovou, Anku

---

¹³ JAVŮRKOVÁ, Magdaléna. Začleňování žen do tělovýchovné jednoty Sokol, s. 48

¹⁴ LIBICHOVÁ, Lenka. Ženský Sokol

¹⁵ ŠPANIHELOVÁ, Magda. Naše (krásné, zdravé, moderní a národní) tělo: Vizuální reprezentace fyzické kultury a sportu v kontextu formování národní identity v meziválečném Československu, s.45

2 METODOLOGIE

Svou práci jsem zasadila do dvou metodologických rámců. Prvním z nich je pojetí performativity podle Tomasze Kubikowského, který k popisu performance využívá metod neurověd. Druhým pak studie *The King's Two Bodies* od Ernsta Kantorowicze, skrze níž budu nahlížet formování sociálního těla sokolek. Tímto směrem jsem se rozhodla jít proto, že jsem si vědoma množství prací, jež popisují performativitu událostí pomocí teorie Eriky Fischer-Lichte. Jedná se např. i o disertační práci Terezy Konývkové-Frýbertové, která se performativitou sokolského hnutí zabývá. Druhým důvodem pro zvolení této metodologie byl fakt, že Kubikowski pojímá performanci jako základní životní situaci (přirozený jev), v níž se střetávají dva bazální procesy rozhodující o našem žití a přežití. Tento přístup dle mého názoru koresponduje s genezí ženského sokolského těla tak, jak jej ve své práci popisují. Pro tuto metodologii jsem se rozhodla i proto, že bych její aplikací ráda přispěla k novým poznatkům v oblasti ženského sokolského cvičení. Záměrně se také nebudu doslovně věnovat procesu zpětnovazební smyčky. Kubikowski totiž ve své teorii rozlišuje „zpětnou vazbu“ a „zpětné spojení“ - první pojem podle něj funguje v rámci procesů řízených *instrukcemi*, druhý v *selekčních mechanismech*.¹⁷ S těmito pojmy budu v další části pracovat a podrobněji je vysvětlím.

Kubikowski nevnímá performanci jako jev kulturní, ale jako jev přirozený, který má pouze kulturní důsledky.¹⁸ Tento proces ilustruje na vzniku neuronových map, které zrcadlí soubory podnětů přicházejících do mozku a vyvolávají reakce. Mapy, které vyvolávají úspěšné reakce a nejlépe se přizpůsobí okolí, se pak posilují a upevňují. Nejvíce posílená spojení se po nějaký čas udržují, a když znovu dojde ke stejnému vzorci situace, jsou připraveny k akci. Vše, co vidíme, slyšíme, cítíme a zažíváme pak ukládáme do úložišť, případně tato úložiště sdílíme.¹⁹ V rámci performancí používá Kubikowski pět pojmů, které kopírují tento životní proces. Těmito pojmy jsou: *instrukce*, *selekce*, *degenerace*,

---

¹⁶ tamtéž, s. 109

¹⁷ KUBIKOWSKI, Tomasz. A co je to vlastně performance? s. 514

¹⁸ tamtéž, s. 505

¹⁹ tamtéž, s. 508

optimalizace, a aktualizace. ²⁰ *Instrukce* určuje smysl a cíl a performance a stojí na počátku jejího vzniku.²¹ V rámci sokolských performancí to zpravidla bývá prezentace národního těla, které sokolové svým cvičením performují. Většinou lze ale sledovat více rovin instrukce. V kontextu této práce je to mimo jiné třeba snaha sokolek vymezit si autonomní cvičební prostor. Pomocí *selekce* pak vyhodnocujeme, jaké jednání se pro danou performanci hodí a jaké nikoli. Vyhodnotíme-li, že se některá z námi zvolených cest pro vznik performance nehodí, nastává *degenerace* (zánik). Hodí-li se pouze určitá část, *zoptimalizujeme* ji: vezmeme si z ní pouze to, co je potřebné a zbytek změníme. Tím vybranou cestu *zaktualizujeme*.²² S těmito pojmy budu pracovat v rámci analýzy konkrétní performance, kterou vytvořily sokolky pro VI. všesokolský slet roku 1912.

Kantorowiczovu studii využiji k popisu kulturních a sociopolitických procesů, jež sokolky pomocí svých těl v pohybu performovaly. Sociálně či kulturně konstruktivistický přístup k lidskému tělu je termín označující antropologické pohledy, podle nichž je lidské tělo formováno, ohraničováno či dokonce vytvářeno kulturou. Tento přístup pracuje se symbolickým a kontextuálním aspektem těla, spíše než s čistě fyzickým.²³ Podvojnost těla Kantorowicz demonstruje na příkladu králů křesťanského středověku, kteří jsou podle něj nositeli dvou těl – přirozené (fyzické, smrtelné) a politické (sociální). Stáří politického těla nezávisí na reálném věku panovníka, netýkají se ho ani jiné fyzické dopady či vady. Představuje neměnnost vzdorující času, proto ho označuje za tělo nesmrtelné.²⁴ Ve své práci usouvztažňuji Kantorowiczův pojem „*politické tělo*” k pojmu „*národní tělo*”, jež vnímám v symbolické rovině významu totožně. Národní tělo, atribut politické příslušnosti a národní integrace (tělo vlastenecké) je často spojováno právě se Sokolem. Ze sokolského těla se tak stává politický symbol: má svou vlastní funkci v politické veřejnosti a nedá se odmyslet od interakcí mezi aktéry a diváky.²⁵

Zvláštní místo v tomto národním těle zauímají právě ženy sokolky. Nedá se totiž říct, že by na něm participovaly od počátku svého působení. Vývoj ženského sokolského sociálního těla (skrže jehož budování se pomalu včleňovaly do pomyslného těla národního) je

---

²⁰ tamtéž, s. 508

²¹ tamtéž, s. 512

²² tamtéž, s. 513

²³ KUNSTÝŘ, Štěpán. Lidské tělo jako kulturní konstrukt, s. 76

²⁴ KANTOROWICZ, Ernst. The king's two bodies: A study in medieval political theology., s. 7

²⁵ WARSTAT, Matthias, Marie KUNDEROVÁ a Radka KUNDEROVÁ. Obamovo tělo: Performativní aspekty politické rétoriky.

podmíněn mnoha aspekty, které ve své práci popíšu. Geneze sociálního těla sokolek je nejlépe čitelná právě skrze pohyb – což demonstřuji na úplně první příručce pro ženský sokolský tělocvik a na posunu, jež je čitelný s nástupem moderního tance. Podrobněji se podívám i na vývoj cvičebního úboru sokolek. Oděv, jakožto významná složka formující sociální tělo, je totiž nositelem znaků, skřze něž se ustavují sociální skupiny. Všechny tyto centralizační procesy pomáhaly konstituovat ženské sociální tělo tak, jak jej chápal Sokol. Přispívaly také k vyhranění si autonomního prostoru v „mužském” prostředí, do kterého tím ženské sociální tělo vnášelo zcela novou entitu. Chceme-li totiž pochopit, jak jsou těla vnímána a jak působí, musíme se zabývat významy, které jsou jim přisuzovány.

3 TĚLOCVIČNÁ PŘÍRUČKA “DÍVČÍ TĚLOCVIK” A DISKURZ, DO NĚJŽ VSTUPUJE

3.1 Otázka zdravotní, estetická, společenská

Performativní mužství a ženství byly od konce 18. století silně ovlivňovány konstituujícím se antropologickým bádáním, lékařskou vědou a psychologíí.²⁶ Odůvodňování podstaty mužské a ženské společenské role v biologické podstatě jejich odlišných anatomických konstitucí se stalo základem utváření nového pojetí maskulinity. I proto po většinu 19. století zůstávaly sport a tělovýchova záležitostí převážně mužskou. Ve sportu se soutěžilo, útočilo, dobývalo a nic z toho do světa ženy 19. století nepatřilo.²⁷ K vyvrácení stereotypů o ženském tělocviku nepomáhala ani maskulinizovaná věda, jež prosazovala všeobecně přijímané argumenty založené na genderových stereotypech o křehké, slabé a věčně nemocné ženě.²⁸ Tento názor byl umocněn především mírou ženské úmrtnosti, která byla v 19. století dvakrát vyšší než mužská. Ženský organismus byl totiž deformován jak nevhodným oděvem – korzetem (byl nepraktický při jakékoli manuální práci, neboť ženu sešňeroval do takové podoby, ve které nebylo možné udělat jakýkoli rychlý pohyb)²⁹, tak častými porody a špatnou životosprávou. Všechny tyto aspekty přispívaly častějšímu onemocnění žen, což následně vedlo i k vyšší míře jejich předčasných úmrtí.³⁰

²⁶ LENDEROVÁ, Milena, Daniela TINKOVÁ a Vladan HANULÍK. Tělo mezi medicínou a disciplínou. Proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. Století., s. 100

²⁷ tamtéž, s. 199

²⁸ LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. Z dějin české každodennosti: život v 19. Století., s. 394

²⁹ JAVŮRKOVÁ, Magdaléna. Začleňování žen do tělovýchovné jednoty Sokol, s. 35

³⁰ SECKÁ, Milena. Přednášky Jana Evangelisty Purkyněho o medicíně pro ženy, s. 37

Všeobecně panoval názor o škodlivosti tělovýchovy pro ženský organismus, jelikož by dívky mohl připravit o půvab, ohrozit mateřství a udělat z nich „mužatky“.³¹ Mezi sporty, které byly ženám doporučovány (a to především mužskou částí populace), patřily vedle tance např. procházky, jízda na koni, plavání, klouzání na zamrzlých tocích a při zvýšené opatrnosti i bruslení.³² Postupně se ale hlasy propagující cvičení žen objevovat začaly. Třeba Božena Choutková v knize *Mládež a sport* uvádí, že by se ženy měly sportu věnovat, protože napomáhá duševnímu rozvoji a zevnějšek pak působí radostnějším dojmem. Taková žena je přátelštější a má větší smysl pro práci v kolektivu.³³ Pro dívčí a ženský tělocvik se začínali pomalu vyslovovat také lékaři. Jedním z nich byl Čeněk Křížek (blízký spolupracovník Amerického klubu dam), který podobně jako Choutková argumentoval tím, že při tělocviku sílí tělo a mysl žen.³⁴ Cvičením zocelené tělo totiž mohlo být vnímáno jako záruka zdraví a atraktivního vzezření, přičemž oba tyto faktory zvyšovaly naději na dobrý sňatek.³⁵ Tento argument byl zásadní především proto, že s rostoucí odpovědností státu za kvalitu i kvantitu obyvatelstva se zvýšil zájem o reprodukční potenciál a ženské tělo se tím pádem dostalo do centra zájmu nové populacionistické politiky.³⁶ Ochablé a zvadlé držení těla navíc podle dobového diskurzu dokládalo nečinnost, jež mohla vést až k zahálce, jevu příkře odmítanému.³⁷

Tělocvik lze dobovou optikou vnímat také jako jednu z prvních cest k emancipaci žen.³⁸ Ihned po založení Sokola přišel totiž Jindřich Fügner s tím, že by měly cvičit i dívky, aby pomáhaly formovat obraz nové ženy jako zdravé vlastenky, cvičící z vlastní vůle pro blaho své i národa.³⁹ Založení Tělocvičného spolku paní a dívek pražských proto můžeme označit za počátek postupného dosahování snah o emancipaci ženského těla skrze cvičení. V podstatě od počátku ženské spolkové činnosti bylo zřejmé, že motivem sdružování je především touha dostat se z uzavřeného kruhu domácnosti mezi sobě rovné a participovat tak nějakým způsobem na veřejném dění (a tím se po boku mužů podílet na budování nového

³¹ LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. Z dějin české každodennosti: život v 19. Století, s. 395

³² LENDEROVÁ, Milena, Daniela TINKOVÁ a Vladan HANULÍK. Tělo mezi medicínou a disciplínou. Proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. Století., s. 203

³³ JAVŮRKOVÁ, Magdaléna. Začleňování žen do tělovýchovné jednoty Sokol, s. 36

³⁴ LENDEROVÁ, Milena, Daniela TINKOVÁ a Vladan HANULÍK. Tělo mezi medicínou a disciplínou. Proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. Století., s. 202

³⁵ tamtéž, s. 201

³⁶ tamtéž, s. 128

³⁷ tamtéž, s. 201

³⁸ ŠTĚPÁNOVÁ, Irena. Tělocvičný spolek paní a dívek pražských. Lidé města / Urban People,

³⁹ LENDEROVÁ, Milena. Žena v českých zemích od středověku do 20. století., s. 269

národního těla).⁴⁰ Lásku k národu už ženy nechtěly projevovat prostřednictvím péče o muže, začaly si proto hledat svou vlastní identifikaci s národním programem, což jim právě Tělocvičný spolek paní a dívek pražských dokázal poskytnout.⁴¹ Doplněním tělocvičných aktivit se od počátku existence spolku stal i zpěv a k oživení společenského ducha měly sloužit přednášky a rozpravy o spolkových záležitostech.⁴² V očích zakladatelek spolku bylo však hlavním účelem nabourávání zažitě představy o křehké dívčí konstituci, stejně jako touha po respektu ze strany mužů, kterého chtěly dosáhnout právě dokazováním a tužením své tělesné zdatnosti.⁴³

Organizovaný pohyb ovlivnil významným způsobem postavení ženy, včetně proměn, reflexe a sebereflexe jejího těla. Tělovýchova a sport stály u zrodu nového typu sociability, která napomáhala prolomit čím dál tenčí bariéru oddělující mužský a ženský svět.⁴⁴ Současně se vytvářel nový ideální typ ženy-matky, zdravé, cvičící a sportující. Jak pro zdraví své, tak pro zdraví svých potomků, ba dokonce pro zdraví celého národa.⁴⁵

3.2 Klemeňa Hanušová

Klemeňa Hanušová nebyla „pouze“ hlavní cvičitelkou Tělocvičného spolku paní a dívek pražských. Byla také autorkou metodických příruček věnujících se správnému cvičení a péči o ženské tělo.⁴⁶ První takovou metodickou příručku nazvanou *Dívčí tělocvik* vydala v roce 1872.⁴⁷

Klementýna „Klemeňa“ Hanušová se narodila 19. 3. 1845 ve Lvově do rodiny profesora Ignáce Jana Hanuše. Klemenin otec byl příznivcem Sokola a horlivým vlastencem, k čemuž vedl i své čtyři dcery. Když se rodina přestěhovala z Haliče do Prahy a Hanuš začal na univerzitě přednášet o slovanských jazycích, sblížila se rodina s Miroslavem Tyršem, který tyto přednášky navštěvoval. Sestry začaly cvičit v Malýpetrově ústavu, odkud si je Tyrš „přetáhl“ k sobě, aby pomáhali při zakládání samostatné spolku ženského tělocviku. Tyrš sám

⁴⁰ HORSKÁ, Pavla. Naše prababičky feministky., s. 72

⁴¹ tamtéž, s.102

⁴² tamtéž, s. 273

⁴³ tamtéž, s. 270

⁴⁴ LENDEROVÁ, Milena, Daniela TINKOVÁ a Vladan HANULÍK. Tělo mezi medicínou a disciplínou. Proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století., s. 199

⁴⁵ tamtéž, s. 206

⁴⁶ JAVŮRKOVÁ, Magdaléna. Začleňování žen do tělovýchovné jednoty Sokol, s. 39

⁴⁷ BAHENSKÁ, Marie. Počátky emancipace žen v Čechách: dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století., s. 99

viděl v Klemeně velký talent a dal jí průpravu jakožto první cvičitelce. Ta následně navázala na Tyršovu práci při cvičení nových cvičitelek, vymýšlela sestavy vhodné pro ženy a vytvořila tak první pojetí ženské tělovýchovy u nás. Řídila měsíční školu pro učitelky obecných škol, od roku 1877 působila jako pedagožka v ústavu pro výchovu učitelek u sv. Anny a díky svému zájmu o ortopedii vedla i zdravotní cvičení pro dívky. Angažovala se jako sociální pracovnice, vedla osvětovou činnost, psala do časopisu Sokol, publikovala v Ženských listech, Ladě a v dalších periodikách. V neposlední řadě byla také autorkou mnoha metodických příruček, z nichž blíže představím tu první, *Dívčí tělocvik*.⁴⁸

3.3 Dívčí tělocvik

Hned v úvodu příručky se Hanušová zmiňuje, že vychází ze soustavy již osvědčené, tedy z Tyršova díla *Základy tělocviku*. Další inspirací jí byly cviky, jež ženy v té době už cvičily. Ženský tělocvik, který se v této době již pár let vyučoval, podle Hanušové sice došel do momentu, v němž je vyučování souvislé, pořád se mu ale v porovnání s mužským (v textu příručky použit výraz „ostatním”) tělocvikem věnuje málo důležitosti a prostoru. To, proč se rozhodla metodu výuky uspořádat v jednotné publikaci, vysvětluje následovně: „...náš tělocvik dívčí, dokud ve tvaru určitém před obecnost nepředstoupí, pravidel a zásad svých jasně nepředvede, ve spolcích, školách a městech našich sotvy brzo v tvaru uspokojivém se ujme...”⁴⁹. Příručku původně zamýšlela jako obsáhlejší, nicméně z různých důvodů se jí během let nepodařilo vydat celý svazek. Předmluvu zakončuje Hanušová přáním, aby příručka napomohla prosazení ženského tělocviku, neboť „... v důležitém vlivu jeho na vychování národní jemu jest přiměřený a nutný”.⁵⁰

Po úvodu následuje ještě jedna „před-kapitola”, v níž popisuje strukturu příručky a důvody, proč se pro ono členění rozhodla. Poukazuje především na benefity přirozeného pohybu, jež dokážeme vykonat pomocí našeho vlastního těla, aniž bychom potřebovali speciální prostor, pomůcky či podmínky. V příručce proto rozebírá cvičení bez náradí a rozdělí je do dvou skupin: cvičení prostná, která může každá dívka cvičit sama, aniž by byla vázána na spolucvičenky, a cvičení pořadová, během nichž se cvičí ve větším celku. Aby byla ale sestava úplná, nelze vynechat cviky, které „živou silou svalstvu odpor kladou a tak k

⁴⁸ *Vzdělávatelské listy: Ženy sokolky* 4. 2019

⁴⁹ HANUŠOVÁ, Klemeňa. *Dívčí tělocvik*, s. 4

⁵⁰ tamtéž, s. 5

*činnosti je donucují*⁵¹. Jedná se o cvičení s nářadím (činky, pruty, tyče, ...) nebo na nářadí (bradla, kruhy, kůň, kladina,...). Ačkoli se Hanušová o cvičení s a na nářadí v příručce zmiňuje, podrobněji je dále nerozebírá (narozdíl od Tyršova *Základy tělocviku*, kde značnou část práce věnuje právě cvičení s a na nářadí). To lze nejspíše odůvodnit tak, že ačkoli ženy tyto cviky občas prováděly, stále byly ovlivněny dobovým, konvenčním názorem na estetickou i zdravotní stránku svých těl (ženám se příliš nedoporučovalo vykonávat takovéto cviky, „hrozilo” totiž, že by jim narostly svaly až příliš a staly se tak „mužatkami”). Je také možné, že ačkoli se v rámci ženského tělocviku mluví o cvičení s a na nářadí, myslí se tím spíše pruty, tyče, kužely apod. Všeobecně totiž panoval názor, že právě manipulace s těmito předměty při cvičení tříbí smysl pro krásu a ladnost. Na druhou stranu ale Hanušová v příručce zprostředkovává metodologii s věcným popisem cviků, a příliš se nepozastavuje nad ideologickou stránkou ženského tělocviku. Nikde například neuvádí, že by ženy některé cviky cvičit neměly, protože by tím mohly ohrozit budoucí mateřství či pobouřit okolí. To mohlo být zapříčiněno snahou dostat ženský tělocvik na roveň tomu mužskému, u kterého se také dlouho nepolemizovalo nad tím, zda některým cvikem nevyvolají společenský poprask či nějakým způsobem neutrpí jejich mužství.

Příručku lze pomyslně rozdělit na dvě části. V první formuluje pět hlavních druhů cvičení prostného (pohyby, výdrže, poskoky, obraty, změny postojů), z nichž lze sestavovat cvičení pořadové. Druhá, spíše technická, část popisuje doby cvičení, časomíru, sklad a rozklad cviků, velení, nastoupení a rozdíly mezi tělocvikem školským a spolkovým. Závěr příručky je tvořen heslovitým, graficky zpracovaným rozpisem jednotlivých cviků a sestav.

3.3.1 Cvičení bez nářadí: prostná

První pojmy, jež Hanušová v kapitole o prostných definuje, jsou *cvičení z místa* a *cvičení na místě*. Jak autorka v textu sama zmiňuje, geneze těchto pojmů je poměrně logická: při cvičení prostných jsme odkázáni pouze na své vlastní tělo, lze tudíž poměrně jasně rozeznat, zda provádíme cviky na místě, nebo se jejich prostřednictvím někam přemísťujeme. Celá soustava cvičení prostného se dále dělí na pět hlavních druhů: *a) Pohyby* (paží, trupu, nohou), *b) Výdrže* (setrvání v poloze), *c) Poskoky* (na místě i z místa), *d) Obraty*, *e) Změny postojů*.⁵²

⁵¹ tamtéž, s. 10

⁵² tamtéž, s. 11

3.3.1.1 Pohyby

Během vykonávání jakéhokoliv pohybu nejvíce vynikají napínající a skrčující se údy a pohyby trupu. Tyto pohyby (jak paží, tak trupu) se dějí buď rovně, nebo šikmo, z čehož Hanušová vyvozuje další pojmy (*před-pažit* = zvedat paže rovně před sebe, *u-pažit* = taktéž rovný pohyb, avšak stranou atd.). Pro pohyby v šikmých směrech je pravidlo, že šikmý směr leží právě uprostřed dvou směrů rovných. Stejnými pravidly se řídí i u nohou. Při těchto pohybech by ruce měly být spuštěny podél těla (nebo dány v bok) a chodidla by se měla dotýkat patami. K již zmíněnému názvosloví se ještě pro úplné upřesnění připojí „*na pravo, na levo, zevitř, dovnitř* či *šikmo*”. Stejně názvosloví lze použít i pro pohyby trupu a ohýbání loktů.⁵³ Jak sama Hanušová v příručce píše, „*bohatství (pohybů) jest dosti veliké, že nikdy v nesnázích býti nemusí.*”⁵⁴ Záleží proto na cvičitelce, jaký zvolí pohyb. Vždy by ale měla konat tak, aby mělo cvičení co „*nejpěknější linie*”⁵⁵ K tomuto přidává i radu estetickou: „*v tělocviku dívčím v pohybech úhledných, přirozených a prospěšných si libujeme*”⁵⁶, tudíž není nutné, aby se při předpažení paže nějak moc strmě napínaly nebo aby se dlaně zatínaly v pěst. Pohyby nohou poskytují celkově méně možností než pohyby paží a trupu, a to opět především kvůli estetické stránce – v případě spodní části těla totiž „*trčení stranou není příliš úhledné*”.⁵⁷ Všechny tyto zmíněné pohyby můžeme opakovat a různě na sebe napojovat, ale také přidávat „oblouky” (kroužení údů), což je v příručce ilustrováno na doprovodných ilustracích.

3.3.1.2 Výdrže

Výdrže (v rovných směrech, v šikmých směrech, jednostranně) patří mezi esteticky méně zajímavá cvičení (především v sestavách). Jejich hlavním účelem je posílení svalstva, což z nich i přes estetickou nezáživnost činí velmi prospěšný cvik. Nejdůležitější je při provádění výdrží správné velení, k čemuž se Hanušová dostává ve druhé části příručky. Pro rozmanitost a oživení lze použít i činky nebo tyče.⁵⁸

---

⁵³ tamtéž, s. 12

⁵⁴ tamtéž, s. 15

⁵⁵ tamtéž, s. 15

⁵⁶ tamtéž, s. 15

⁵⁷ tamtéž, s. 17

⁵⁸ tamtéž, s. 23

3.3.1.3 Poskoky

Poskoky vykonáváme na prstech úplně napnutých nohou. Můžeme poskakovat na místě, dopředu, dozadu a do strany, čímž se nám krystalizuje dvojí druh poskoků. *Výskoky* jsou poskoky na místě (jejichž výše není vždy stejná), *odskoky* jsou skoky vpřed, vzad a do stran. Výskoky i odskoky jsou samy o sobě poměrně monotónní, proto je dobré spojovat je s jinými cviky.⁵⁹ Ačkoli Hanušová sama v příručce nic takového neuvádí, někteří mužští cvičitelé doporučují ženám se těmito cvikům vyvarovat, a to např. v době periody. To stejné platí u přeskoků roznožmo. Tentokrát nikoli kvůli zdravotnímu hledisku, ale proto, že by těmito pohyby mohly pobouřit okolí.

3.3.1.4 Obraty

Obraty dělíme do čtyř kategorií: *obrat celý* (po němž pak hledíme tam, kam „*záda dříve obrácena byla*“)⁶⁰, *obrat polný* (na místo, kde „*dříve bok se nacházel*“)⁶¹, *čtvrt-obrat* (jež „*opisuje toliko polovici dráhy obratu předešlého*“)⁶² a *obrat dvojný* („*kolikolem se otočivše v prvotním postavení-li staneme*“)⁶³

3.3.1.5 Změny postojů

Již na začátku příručky bylo uvedeno, že postoje můžeme vykonávat na místě a z místa, což v této části znovu zmiňuje i Hanušová. Dále dodává, že se postoje řídí stejnými pravidly jako poskoky. Rozděluje *postoje na místě*, kdy alespoň jedna noha neopouští původní místo, a pak *postoje z místa* (opět podobně jako u poskoků).⁶⁴

Takto vytyčené druhy cvičení můžeme vnímat jako demonstraci dobové „filozofie“ ženského cvičení. V centru zájmu stojí zušlechťování těla a smyslu pro krásu (vnímáno převážně mužskou optikou) a emancipace ženského těla (vnímáno převážně ženskou optikou). Zcela odpadají např. cviky branné či šerm, což byla normální součást mužského tělocviku.

---

⁵⁹ tamtéž, s. 23

⁶⁰ tamtéž, s. 24

⁶¹ tamtéž, s. 24

⁶² tamtéž, s. 24

⁶³ tamtéž, s. 24

⁶⁴ tamtéž, s. 26

3.3.2 Doby cvičení

Po podrobném rozebrání jednotlivých cviků je jasné, že se ani přechody z jednoho cviku do druhého neobejdou bez podrobně popsanych pravidel. Logicky nemůžeme setrvat v jakékoli cvičební poloze věčně, cviky bychom však neměli střídat ani tak, jak se nám zachce.⁶⁵ Totiž to, co cvičením dělá cvičením, co jej tvoří a uzavírá, je právě navrácení do původního postoje. Nejjednodušší způsob, jak toho dosáhnout, je odchod a následný návrat k původnímu postavení (např. 1. předpažit, 2. připažit – vracíme se do původního postoje). Tato cvičení se většinou několikrát opakují a případně i variují, nikdy by však nemělo dojít k tomu, že by divák zapomněl, jaký cvik byl vykonán jako první.⁶⁶

Cvičení rozdělujeme na dvoudobá a vícedobá, podle toho, jak dlouho každý pohyb trvá („*dle množství dob ve cvičení obsažených*“)⁶⁷. Při cvičení jednodobém vykonáme cvik a okamžitě se vrátíme do polohy původní, nesetrváváme v ní.⁶⁸ Za vícedobé označujeme ty cviky, které trvají od dvou do osmi dob. Více než osmidobé cvičení se nedoporučuje, protože je pak „rozvláčné a nejapné“.⁶⁹

3.3.3 Časomíra

Časomíra by se mohla jevit jako termín podobný *době cvičení*. *Doba cvičení* však pracuje s frekvencí jednotlivých cviků, jež slouží jako měřítko jednotlivých dob. Časomíra vyměřuje cviky přímo časem. Pro pohyby jako předpažení, upažení, skrčení, zanožení atd. doporučuje Hanušová řídit se pravidel 1 a ½ sekundy. Pohyby jako záklony, úklony a postoje sehnuté spotřebují téměř jednou tolik času, naopak třeba poskoky zaberou času méně.⁷⁰ Takto rozvržená časomíra ale neplatí u rytmického cvičení (o němž se zmíním více v následujících kapitolách). Časomíra se v tomto druhu cvičení upravuje tak, aby pohyb a rytmus co nejlépe splynuly a cvičení tak vypadalo esteticky co nejlépe. Rytmické cvičení

---

⁶⁵ tamtéž, s. 27

⁶⁶ tamtéž, s. 28

⁶⁷ tamtéž, s. 28

⁶⁸ tamtéž, s. 29

⁶⁹ tamtéž, s. 28

⁷⁰ tamtéž, s. 30

cvičily pouze ženy (dá se předpokládat, že tento styl se mužům jevil jako příliš feminní) a podle Hanušové je to „... *nejkrásnější forma prostných, ale také nejnáročnější.*”⁷¹

3.3.4 Sklad a rozklad

Druhy cviků jsou podle Hanušové dva: hlavní (oněch pět kategorií jež jsem popisovala výše) a podřízené (pohyby paží, nohou, hlavou, ...). Z toho vychází sklad cviků. Princip skládání prostných je také dvojitý. Nejjednodušší je skládání jednotlivých podřízených částí (např. pohyby paží s pohyby trupu, pohyby paží s pohyby nohou, ...).⁷² Složitější je pak skládání jednotlivých druhů (tj. poskládaných podřízených částí), z nichž vzniká sestava.⁷³ Cviky v sestavě se doporučují skládat protistraně. To znamená, že pokud vykonáme cvik, při kterém se nahýbáme dopředu, je dobré pokračovat cvikem, při němž se naopak nakláníme dozadu, což vypadá estetičtěji. To stejné platí i u skrčení – „... *kde tělo musí být skrčeno, měly bychom napsat alespoň údy.*”⁷⁴ Mužští cvičitelé ženám nicméně velmi často doporučují se hlubokým předklonům a záklonům zcela vyvarovat (s odkazem na „společenskou slušnost“), Hanušová se ale o ničem takovém explicitně nevyjadřuje.

Znalost důkladného rozkladu považuje Hanušová za jednu z podmínek řádného vyučování, a to z celkem logického důvodu. Jednotlivé cviky (ze kterých se potom skládá sestava) je nutno nejprve samostatně nazkoušet a řádně si je osvojit („*Nemůžeme žádati od nikoho, by cvičení, ku př. v levo vzpažit, v pravo zapažmo ohnout, - záklon na pravo, - v levo stoj přednožmo zevnitř, v tomtéž okamženi pojmul, pochopil a správně provedl.*”).⁷⁵ Princip rozkládání jako takový je ale poměrně jednoduchý. Začíná se snazšími cviky a postupně se nacvičují těžší.⁷⁶

3.3.5 Velení

Chceme-li dosáhnout správného cvičení, je velení stejně důležitou složkou nácviku jako rozklad. K řádnému objasnění cvičení musí být ve velení obsáhnuty dvě složky: návěstí

---

⁷¹ tamtéž, s. 32

⁷² tamtéž, s. 33

⁷³ tamtéž, s. 34

⁷⁴ tamtéž, s. 40

⁷⁵ tamtéž, s. 35

⁷⁶ tamtéž, s. 36

a povel. Návěští určuje, jakým směrem se má pohyb vykonávat. Velení moment, ve kterém cvik provádíme (př.: návěští: Vzpažit! povel: Jedna!). Chceme-li cvičení ukončit, vyměníme číslo poslední doby za *dost!* (př.: jedna, dvě, dost!).⁷⁷ Při snadnějších sestavách a po dostatečném procvičení cviků stačí jednoduché *Spojit!* nebo *Pohyby a obraty souborně!* Pro výdrž platí obdobné velení. Chceme-li třeba setrvat nějakou chvíli v předpažení, použijeme následující velení: *upažit-pozor-vydržet-ted!*⁷⁸ Pro upřesnění Hanušová dodává, že by cvičitelka vždy měla předcvičovat tváří ke cvičenkám a směr udávat z jejich, nikoli ze své, perspektivy.⁷⁹

3.3.6 Nastoupení

Nastoupení ke cvičení prostných probíhá vždy po řadách, přičemž jako první nastupují nejmenší děvčata. Většinou se nastupuje po delší straně sálu, nejmenší dívky zprava.⁸⁰ Řady se doporučují skládat ze čtyř, šesti nebo osmi dívek. Co se rozestupů týče, rozlišujeme tři: postavení těsné (děvčata se sice nedotýkají, ale nemají mezi sebou téměř žádnou mezeru), postavení střední (jsou od sebe vzdálené asi na délku paže) a postavení volné (dvakrát délka paže nebo i víc).⁸¹ Odměrování rozestupů probíhá tak, že si cvičenky položí vzájemně ruce na ramena a odchází od sebe tak dlouho, až dosáhnou kýžené vzdálenosti.⁸² Zatáčení řad se děje vždy kolem první cvičenky nastoupené v řadě: nejlépe když si s touto cvičenkou ostatní podají ruce nebo se jedna za druhou zavěsí, aby se „zátáčející“ řada netrhala.⁸³ Chceme-li se řadit do jiné formace, např. do kruhu, můžeme tak učinit již z nastoupené řady. Cvičenky z pravé a levé strany řady se k sobě pomalu přibližují, až utvoří kruh.⁸⁴

3.3.7 O rozvrhu cvičebním

---

⁷⁷ tamtéž, s. 42

⁷⁸ tamtéž, s. 43

⁷⁹ tamtéž, s. 44

⁸⁰ tamtéž, s. 44

⁸¹ tamtéž, s. 45

⁸² tamtéž, s. 46

⁸³ tamtéž, s. 45

⁸⁴ tamtéž, s. 48

Cvičení se podle Hanušové hlavně nikdy nesmí stát chaosem. Chceme-li předvíchat, měli bychom se perfektně orientovat v celém cvičebním oboru.⁸⁵ Cviků je velké množství a dají se skládat různě. (především prostná). Je proto někdy těžké si vše zapamatovat a zůstat konzistentní. Právě proto je rozvrh cvičební tak důležitý.⁸⁶ V každém správném cvičebním rozvrhu by mělo být obsaženo především následující: od jakých cviků začínáme a kam postupujeme (cvičení postupuje od snazších cviků ke složitějším), cviky by se měly provádět rovnoměrně a vyváženě (tak, aby se zapojilo celé naše tělo), měly by se procvičovat, dokud si je zcela neosvojíme (vždy je ale třeba je rozumně kombinovat tak, aby se tělovýchova nestala nudnou, jednotvárnou a nezajímavou).⁸⁷

3.3.8 Tělocvik školský

Tělocvik školský je omezen určitým časovým úsekem, což je hlavní rozdíl oproti tělocviku spolkovému, který stojí na dobrovolnosti setrvání a odstoupení je více méně libovolné. Školy jsou nižší a vyšší, musí se proto i tělocvik přizpůsobit děvčatům, jež na těchto školách studují. Cvičení by mělo být přiměřené věku a zdatnosti dívek a provádět se (jak už bylo řečeno v předchozích kapitolách) od jednodušších ke složitějším.⁸⁸ Vždy se však musí brát ohled na „nejslabší“ ze třídy a přizpůsobovat cvičení jim (z toho vyplývá další rozdíl mezi tělocvikem školským a spolkovým: ve školách se cvičí v kolektivu třídy, spolkové cvičení umožňuje rozdělit cvičenky do skupin podle výkonnosti). Školský tělocvik se doporučuje provádět ideálně dvakrát až třikrát týdně, vždy po cca čtvrt hodině.⁸⁹

3.3.9 Tělocvik spolkový

Tělocvik spolkový skýtá celkově volnějším přístupem ke cvičení než tělocvik školský. Jak jsem již zmínila, tělocvik spolkový není vázán časově na určitý počet let. Naopak je postaven na dobrovolnosti a cvičenky mohou chodit cvičit klidně i po celý život. Na nácvik cviků a sestav je tudíž více času, mohou se více „pilovat“ a soustředit se spíše na kvalitu než na kvantitu.⁹⁰ Tělocvik školský je časově ohraničen dobou výuky, má svůj daný

---

⁸⁵ tamtéž, s. 60

⁸⁶ tamtéž, s. 61

⁸⁷ tamtéž, s. 65

⁸⁸ tamtéž, s. 67

⁸⁹ tamtéž, s. 74

⁹⁰ tamtéž, s. 78

začátek a konec. Nutně proto směřuje k nějakému cíli, zakončení. To nemůžeme (stoprocentně) tvrdit o ženském tělocviku spolkovém. Jeho hlavním cílem je vychovat zdravé a uvědomělé občanky vlastenky, jež se tělocviku budou věnovat (nejlépe) celý život, a lásku k vlasti, zprostředkovanou skrze cvičení, budou předávat i dalším generacím.

3.4 Analýza

V příručce je viditelná snaha ohledávat a následně vymezit „svůj“ ženský autonomní prostor v jinak celkem mužském oboru. Na ženské tělo jsou tak kladena pravidla, jejichž důsledkem je generování ženského sokolského sociálního těla v nejranější fázi ženského tělocviku. Zvláštní je, že Hanušová na začátku příručky uvádí, že si dívky uvědomují, že nemají tolik síly jako muži a musí si proto své cvičení trochu přizpůsobit. Zároveň se ale nikde nepřizpůsobují trendu tzv. „zakázaných cviků“, neboli cviků, jež muži ženám ze zdravotního hlediska nedoporučují (z důvodu ohrožení reprodukčních orgánů či rizika cvičení během menstruace). Lze se přitom domnívat, že i narativ „slabší dívky“, která nedokáže vykonávat všechny cviky jako muž, je dobově zabarvený a lékařsky nepotvrzený (soudě podle sportů, jež vykonávají ženy v dnešní době). Současně ale také na začátku uvádí, že většinu cviků přebírá z Tyršovy příručky mužského tělocviku (jak už jsem zde jednou uvedla, jedná se převážně o cvičení prostrná a cvičení s náradím vůbec nerozebírá). Prostrná byla tedy již v této době (1872) v podstatě totožná pro muže i pro ženy (až na určitá „doporučení“, je však otázkou, do jaké míry se ženy těmito doporučeními opravdu řídily). Z ženského cvičení ale mizí většina silových cvičení, stejně tak jako např. šerm. Nabízí se proto otázka, jaké je v této době vlastně poslání ženského sokolského tělocviku, uvědomíme-li si, že důležitým aspektem mužského sokolského cvičení byla brannost. S největší pravděpodobností šlo o nástroj, jímž mohly osvobozovat svá vlastní těla od konvenčních společenských struktur a sdružovat se s ostatními ženami (jak už jsem zde také párkrát nastínila, ženský tělocvik lze v této době vnímat jako počátek emancipace). Například britský sociolog Bryan S. Turner k tomuto dodává: „*The right of women to jog in the streets without interference from men is a political right, symbolic of their freedom to operate within the public domain.*”⁹¹

V příručce je na několika místech opakovaně kladen důraz na kontinuitu sokolského tělocviku (samozřejmě až na tělocvik školský, ten je časově ohraničen). Bytí sokolkou/sokolem lze proto vnímat jako „životní poslání“, celoživotní proces, jímž se

---

⁹¹ TURNER, Bryan S. *The body and society: explorations in social theory.*, s. 168

připojujeme po boku ostatních bratrů a sester k *národnímu tělu*. I to je důležitým aspektem budování ženského sokolského sociálního těla. Pomineme-li totiž sletová vystoupení jednou za pár let, netrénují sokolky a sokolové na žádné konkrétní vystoupení. Jde o soustavné a velmi důkladné trénování konkrétních cviků a udržování si kondice. Zvláště důležitý je tento přístup u žen: v tomto období totiž pravděpodobně vzniká narativ „generačního dědění sokolství“, jež se naplno rozvine po první světové válce. Cvičí-li totiž žena, nabízí se dvě možnosti, jimiž svou „lásku k vlasti“ předá budoucím generacím. Buď své tělo skrze cvičení tuží pro své potomky, kteří tím automaticky budou také zdravější a silnější, nebo se vydá dráhou cvičitelky a vychová tak další sokolská děvčata. Tento narativ vlastně podporuje i ono vyškrtnutí silových cvičení z ženské tělocvičné soustavy, protože žena „by měla být“ primárně disciplinovaná a všestranně pohybově schopná, což můžeme demonstrovat právě na Hanušové příručce. Onu nutnost disciplíny dokazuje i členění a podrobnost vypracování příručky. Hanušová sama to vysvětluje tak, že ženský tělocvik má tolik odpůrců, že je nutné nic nepodcenit a vše skvěle natrénovat, než s tělocvičnou soustavou ženy vystoupí na veřejnosti. Možná i proto byla v budoucnu ženská vystoupení na všesokolských sletech často hodnocena kladněji než vystoupení mužská.

4 ODĚV

4.1 Cvičební úbor

Oděv je označován za prostředek komunikace, zvláštní jazyk, jenž vyjadřuje sociální identitu. Spíše než charakter samotného nositele, demonstruje hodnoty podporované určitou skupinou, se kterou se jedinec ztotožňuje a jíž je členem. Touto komunikací se skrze oděv ustavují sociální skupiny.⁹² Chtěly-li sokolky dosáhnout rovnocenného postavení jako muži, byl jednotný cvičební úbor nutností. To stejné platí i o slavnostním sokolském kroji, na který se ženy také chvíli načekaly (první ženský kroj byl přijat roku 1920). Důležitost jednotného oděvu, jakožto kritéria sounáležitosti, můžeme názorně demonstrovat na příkladu společenských akcí pořádaných Sokolem. Dokud ženy neměly vlastní kroj, účastnily se společenských akcí nejčastěji v nejednotném cvičebním úboru. To však přinášelo určité restriktce. Nebylo jim například dovoleno tvořit při průvodech a výletech s muži jeden celek.⁹³

⁹² MÄRZOVÁ, Hana. Šaty dělají člověka: Oděv jako nositel významů, s. 10

⁹³ Vzdělávatelské listy: Sokolský kroj v proměnách doby

Musely jít mimo hlavní průvod a byly tak vyčleněny z jednotného, symbolického národního těla.

První zmínky o zavedení ženského jednotného cvičebního úboru můžeme najít v zápisu ze schůzky Tělocvičného spolku paní a dívek pražských z roku 1869. Měl jím být tmavomodrý šat s červenými lemy, červenými punčochami a šerpou s bílým třepením. Rukávy měl cvičební úbor dlouhé a volné, taktéž s červeným lemem. Šaty byly bez výstřihu s nízkým stojáčkem, sukně řasená do pasu a pas přepásaný koženým opaskem nebo šerpou. Boty černé šněrovací, bez podpatků. Na hodiny tělocviku bylo zakázáno nosit šperky, stejně jako nosit pevnou šněrovačku.⁹⁴ Látky byly vybírány tak, aby držely tvar a barvu a byly odolné při pohybu i častějším praní.⁹⁵

V 90. letech 19. století přicházela vlna sílící ženské emancipace, jež se propjala i do ženského tělovýchovného oděvu. Do svých úborů začaly ženy přijímat mnoho mužských prvků, jako například námořnické límce či vázanky. Ve stejné době byla také pro ženský cvičební úbor použita tmavě modrá barva. Spodní kalhoty se začaly šít z pohodlnější látky, skládané sukně se pomalu zkracovaly a živůtky podkasávaly, aby umožňovaly více pohybu. Rukávy byly široké, podkasávané nad loktem pomocí gumy.⁹⁶ S minimálními odchylkami oblékly tento úbor ženy i v roce 1901 na historicky prvním všesokolském sletu, na kterém mohly veřejně vystoupit.⁹⁷

Při dalším sletu (roku 1907) si ale cvičenky vyžádaly úpravu svého deset let starého úboru. Hlavní změnou byl bílý límce, jež se více podobal pánské vázance. Jinak byl ale celkový střih v podstatě totožný.⁹⁸ Myšlení žen se však proměňovalo, a to se projevovalo i v debatě o cvičebním úboru. Jednatelka Tělocvičného spolku paní a dívek pražských komentovala stávající situaci takto: „*Vše diktoval muž. Vypracoval cvičení, ustanovil taneční reje a dal snad i direktivu ku změně kroje. Vše pro ženy, ale bez nich, jakoby neschopné rozhodovati o věcech nejvlastnějších a jim nejbližších. Žena se neozvala, ani neprotestovala.*”⁹⁹ Muži totiž považovali dlouhou dobu ženy za nehodné obléknout jejich

---

⁹⁴ RÁMIŠOVÁ, Šárka. S hrdostí nošený: Sokolský kraj, úbor a scénický kostým., s. 101

⁹⁵ tamtéž, s. 102

⁹⁶ tamtéž, s. 103

⁹⁷ tamtéž, s. 105

⁹⁸ tamtéž, s. 108

⁹⁹ tamtéž, s. 109

(téměř až) posvátný sokolský kroj a vykazovali je z průvodu. Argumentovali tím, že ženy sokolský slavnostní kroj nevlastní, paradoxně jim jej však stále nepovolovali. Cvičební úbor se ale nezměnil ani pro potřeby nové sestavy na VI. všesokolském sletu v roce 1912. Jedinou inovací byl barevný šáteček.

Na tomto sletu však vystoupily i cvičenky z Ameriky, jejichž výstup opět rozvířil debatu o podobě úboru. České sokolky uchvátila nejen modernita vystoupení s tenisovými raketami, ale především jejich vkusné a módní úbory skládající se z bílé halenky, tmavě modré skládané kalhotové sukně a výrazného červeného límce s vázankou. Ženské odbory začaly hromadně volat po změně jejich cvičebního úboru. V dubnu roku 1913 byl proto vybrán návrh, jež se inspiroval tím americkým. Cvičebním úborem se měla stát bílá halenka s límečkem bez jakýchkoliv ozdob a trikotové spodky překryté sukní. Jediným doplňkem byla černá hedvábná vázanka a červený valašský šátek, který se uvazoval na hlavu.¹⁰⁰ Revolučněji smýšlející ženy, například i Renata Tyršová, chtěly po vzoru amerických cvičenek sukni zcela odložit pro její nadbytečnost. To ale konzervativní ženy (především z venkova) odmítaly.

Neuběhl ani rok a cvičební úbor se opět měnil. Inovace byla zapotřebí především proto, aby mohl úbor suplovat i neexistující slavnostní kroj.¹⁰¹ Zvítězil návrh s názvem „Sokolice-boží bojovnice“, jež se skládal z modrých řasených spodků přepásaných pod prsy volným pasem. Ten odkazoval na antickou módu, poskytoval oporu prsům a z lékařského hlediska byl považován za nejvhodnější. Rukávy byly podlouhlé a volné a jako doplněk sloužil červený šátek. Úbor netísnil v pase a umožňoval volnost pohybu.¹⁰² Avšak dřív, než se návrh stihl zrealizovat, přišla první světová válka a roku 1915 (i přes veškeré snahy) také zrušení Sokola. Ani během války se ale sokolky cvičení nevzdaly. V této době se mezi cvičenkami začal rozšiřovat úsporný volný řecký chiton. Byl pro cvičení pohodlný a materiál se dal sehnat i přes nedostatek látek.¹⁰³

Na pořad dne se cvičební úbor pro ženy dostal znovu až po vzniku samostatného Československa. Další všesokolský slet (v pořadí sedmý) byl naplánován na rok 1920 a vyvstala otázka, v čem by měly cvičit ženy. Po první světové válce se pohled na

---

¹⁰⁰ tamtéž, s. 109

¹⁰¹ tamtéž, s. 113

¹⁰² tamtéž, s. 116

¹⁰³ tamtéž, s. 120

emancipovanou ženu změnil. Měla se více zajímat o své nitro, jelikož to bylo právě to, co ji činilo krásnou. Zevnějšek byl chápán jako odraz ženské podstaty vypovídající o jejím vkusu a individualitě.¹⁰⁴ Oprášen byl nakonec návrh z roku 1914, který v původní soutěži nezmohl. Tvořila ho bílá halenka, výstřih lemovaný červenou bavlnkou a tmavě modrá skládaná sukně. Hlavu pokrýval červený šátek s květinovými motivy a celý úbor doplňovaly černé punčochy a černé střevíce se šněrováním kolem kotníků. Velkou inovací oproti předchozím letům byla absence spodků pod sukní. Tento komplet, viditelně inspirován lidovou tvorbou a kroji, se zároveň hlásil k národním barvám Československa.¹⁰⁵ Z tohoto cvičebního úboru vychází i ten dnešní, jež oblékají členky Věrné gardy a ve kterém cvičí na všesokolských sletech.¹⁰⁶

4.2 Kroj

Poválečné období s sebou přineslo změnu pohledu na rovnoprávnost žen (nejen) v Sokole. Ženy mohly od roku 1919 podle Ústavy využít svého volebního práva. Představenstvo ČOS tedy konečně, po padesáti letech od založení Tělocvičného spolku paní a dívek pražských, připustilo potřebu ženského slavnostního kroje.¹⁰⁷ Nakonec byl roku 1920 přijat návrh s názvem „Odvaha“, který výrazně vycházel z kroje mužského. Tvořila ho řasená sukně v délce do půli lýtek, převázaná ozdobnou šňůrkou, kabátec zdobený šňůrkováním a dlouhá červená halenka s límečkem. Ke kroji náležela podle návrhu ještě čapka, tzv. poděbradka. Vše v barvách sokolského kroje. Komplet doplňovaly vysoké černé šněrovací boty na nízkém podpatku a černé punčochy.¹⁰⁸ I přes schválení předsednictvem se ale objevovaly hlasy, kterým se nový ženský kraj nelíbil. Někteří muži si stěžovali na přílišnou podobnost s jejich krajem, což se nelíbilo ani Renátě Tyršové. Ta se nechala slyšet, že podle jejího názoru by ženský kraj neměl být jen „nevhodnou a nevkusnou“ nápodobou kroje mužského. Kraj se i přesto nosil dalších pět let.¹⁰⁹

V roce 1925 byl ustanoven kraj nový. Kraj s názvem „Libuška“ měl být především praktický a svou světlou barvou záměrně vynikal v davu při průvodu. Byl silně alegorický,

---

¹⁰⁴ tamtéž, s. 119

¹⁰⁵ tamtéž, s. 136

¹⁰⁶ Vzdělávatelské listy: Ženy sokolky

¹⁰⁷ RÁMIŠOVÁ, Šárka. S hrdostí nošený: Sokolský kraj, úbor a scénický kostým., s. 126

¹⁰⁸ tamtéž, s. 130

¹⁰⁹ tamtéž, s. 130

ozdobený národními motivy v ornamentech. Stříhově kopíroval módu 20. let 20. století. Šaty byly volné, rovné, s krátkými rukávy nad loket a červenou aplikací na dolním okraji. Pas u šatů byl snížen a ve švu nařasen. Vše doplňovala vestička kordulka smetanové barvy a červený vyšívání pás na dolním okraji. Na hlavu se vážala bílá stuha s červenou aplikací ve tvaru květin.¹¹⁰ Dle předpisů kroj doplňovaly tělové punčochy, černé střevíce s nízkým podpatkem a během chladnějších dnů ještě teplé pláště hnědé barvy a haveloky totožné s těmi pánskými. Tento model se stal oblíbeným až do dnešních dní, kdy jej sokolky při slavnostních událostech z úcty k tradici oblékají.¹¹¹

4.3 Analýza

Na začátku kapitoly jsem se zmínila o oděvu, jakožto o prostředku komunikace. Oděv vyjadřuje sociální identitu, potažmo i příslušnost k určité skupině, s níž se jedinec identifikuje. Z kulturně konstruktivistického hlediska oděv pomáhá performovat sociální tělo, a to jak osobní, tak kolektivní. Zmínila jsem se také o tom, že chtěly-li mít ženy sokolky v rámci Sokola rovnocenné postavení jako muži, byl jednotný úbor nutností. Dalo by se dokonce říct, že až oficiálně schválený stejnokroj sokolky pomyslně legitimizoval jakožto plnohodnotné členy Sokola. Během geneze ženského sokolského úboru můžeme sledovat dvě roviny, jež se proces do určité míry utvářejí a určují. První rovinou je to, jak úbor vypadá a jak se jeho střih a barvy v průběhu let mění. V druhé rovině sleduji, kdo úbor navrhoval, kdo ho schvaloval a pro koho byl určen.

Nejprve se zastavím u estetické a funkční stránky úboru. Celkově můžeme sledovat, že sokolky spíše, než jak úbor vypadá (a jak vypadají ony v něm), řešily, aby se v něm dalo pohodlně a bez omezení cvičit (v podstatě všechny změny cvičebního úboru byly provedeny kvůli komfortu). Úbor samozřejmě musel plnit určitá estetická kritéria (ostatně stejně jako úbor mužský), nicméně primárně šlo vždy o pohodlí během cvičení. Pokud ženy nemusely, cvičební úbor si ničím nepřikrášlovaly. Pomineme-li např. šátek na hlavu, vázanku, či plstěné výšivky na okrajích rukávů (které měli na svém úboru ve stejném období i muži), uvědomíme si, že hlavním cílem sokolek byla primárně praktičnost úboru. To však stojí v přímém rozporu s dobovým narativem o rozmarných a věčně se parádících ženách, jež byl mnoha muži propagován. Tyto hlasy se ozývaly i ze sokolské jednoty – v období od roku 1869 do

¹¹⁰ tamtéž, s. 140

¹¹¹ tamtéž, s. 141

roku 1935 byl ženský cvičební úbor změněn cca šestkrát, kdežto úbor mužský ve stejném období pouze třikrát. I to se dá ale odůvodnit jinak, než touhou žen parádit se. Zprvce neměly až do roku 1920 slavnostní kroj, tudíž musel být jejich cvičební úbor upraven tak, aby se dal nosit i při slavnostnějších příležitostech. A zadruhé, po pár letech od vzniku Sokola¹¹², bylo naprosto přijatelné, aby muž cvičil třeba jen v trenkách, bez horní části oděvu. Mužské tělo zkrátka nebylo pod takovým drobnohledem jako to ženské a úbor se tudíž nemusel při každé příležitosti měnit.

Vývoj ženského sokolského sociálního tělo skrze oděv můžeme sledovat i v barvách a střizích úborů. Sledujeme-li vývoj z tohoto hlediska, je ale důležité uvědomit si, kdo byl iniciátorem této změny. První cvičební úbor v podstatě odpovídal tomu, jak se dobovou optikou nahlíželo na ženské cvičící tělo celkově – tmavá barva, dlouhá sukně, dlouhé rukávy, žádný výstřih, řasená sukně, vše ve stejné barvě. Tělo mělo být co nejvíce skryto. Během 90. let 19. století můžeme ale sledovat první, spontánní (!), implementaci prvků převzatých z mužského úboru, jako třeba vázanky či zkracování sukní. Tento proces dozajista souvisí se silící vlnou ženské emancipace a dokládá to mimo jiné i to, že ženy v těchto organizovaných skupinách možná získávaly pocit větší síly. To by potvrdzoval i fakt, že se na to, zda si mohou či nemohou zkrátit sukni sokolky nikoho neptaly a vydobývaly si tak (bez něčího svolení) své místo po boku mužů. Změna ale přichází v roce 1907, kdy se úbor změnil (tentokrát už) na vyžádání žen. Chtěly totiž oficiálně schválit nejdůležitější změnu: bílý límec, který byl nápadně podobný mužské vázance. Svůj úbor tak přiblížily tomu mužskému, a ještě s plným souhlasem mužské části zasedající rady, což bylo pro spoustu mužů sokolů neakceptovatelné. Dle mého názoru byl toto nejdůležitější moment v rámci geneze ženského sokolského úboru a s ním spojené modifikace sociálního těla. Po další změně úboru totiž už začaly volat ženské odbory. Organizovanost sokolek měla zajisté větší sílu i ve všeobecném občanském povědomí o ženách sokolkách. Obzvláště domyslíme-li si, že se tentokrát (1912) úbor zbavil všech ozdob a i barvami více připomínal mužský úbor. Tmavou, monochromatickou blůzu a sukni nahradila bílá halenka, trikotové spodky a tmavá sukně (pod kolena!). Červený prvek (u mužů lemování na trikotu) zastupoval šátek, který si ženy vázaly na hlavu. Bylo by-li jim umožněno sundat sukni (kterou mnoho sokolek označovalo za nadbytečnou), jejich cvičební úbor by byl v podstatě téměř totožný s tím mužským. Jistá změna však nastala po první světové válce, v roce 1918. S novou Československou republikou se díky válečné zkušenosti dostaly sokolky do trochu jiné pozice (o příčinách tohoto posunu budu více psát v následující

---

¹¹² Sokol vznikl roku 1862.

kapitole). Festivita entuziasmu, který s sebou nová republika přinesla, se promítla i do nového ženského cvičebního úboru, jež byl vyhotoven v národních barvách republiky a byl silně inspirován lidovou tvorbou a kroji. Největším vyvrcholením snahy o rovnocennost byl však slavnostní kroj, jež sokolky konečně roku 1920 získaly a díky němuž už nemohlo být pochyb, že jsou pro Sokol stejně důležitými členy jako muži sokolové.

Druhou rovinnou geneze ženského sokolského úboru vnímám jako lehce dichotomickou. Na jedné straně se můžeme ptát, pro koho byl úbor určen, na straně druhé, kdo jej schvaloval. Stejně tak bychom mohli rozporovat i vnímání příslušnosti ke kolektivu: je postavený na genderu, nebo na spolkovém členství? Ženský Sokol (zprvu tedy pouze Tělocvičný spolek paní a dívek pražských) měl sice svou radu, vždy se ale musel zodpovídat mužskému vedení Sokola. Ti mimo jiné také vyhodnocovali, kdy vyhovět sokolkám v prosbách o nový úbor, a kdy ne. Vyjadřovali se ale třeba i k pohodlnosti úborů a určovali, co by si ženy při cvičení (nejenom veřejném) měly oblékat. To nutně vede k úvaze, zda ženské sokolské sociální tělo neutvářela poměrně dlouhou dobu (dle mého názoru až do doby, kdy ženy samy začaly poprvé volat po institucionálně schválené změně úboru) mužská odnož Sokola. Samozřejmě bychom našli i ženské nesouhlasné hlasy objevující se po celou dobu geneze ženského sokolského úboru. Jak jsem již v této kapitole uvedla, některé inovativní prvky byly propagovány ženami z měst, pro ženy z vesnického prostředí byly ale naopak nepřijatelné. Z hlediska celého procesu byly však i tyto ženské nesouhlasné hlasy marginální – jejich nesouhlas totiž v konečném důsledku neznamenal tolik, co nesouhlas sokolů mužů. A to i přesto, že se jednalo o záležitostech, které se týkaly (primárně) žen. Tvzení, že hlavním tvůrcem ženského sokolského sociálního těla zůstávali po dlouhou dobu primárně muži potvrzuje i fakt, že zatímco se muži k ženskému oděvu nejen vyjadřovali, ale dokonce ho i schvalovali (legitimizovali), ženy do podoby mužského úboru nemohly zasahovat vůbec.

5 SOKOLKY PO PRVNÍ SVĚTOVÉ VÁLCE

5.1 Symbol národní identity

Se vznikem republiky se Sokol dostává do pozice, v níž je nutné redefinovat programy a cíle a zjistit, zda forma, výraz i obsah nadále fungují. Zapotřebí byla ale také rekontextualizace společenské role spolku v důsledku dobových sociokulturních a politických

změn. Sokol již dál nemohl stavět na obrozeneckém konceptu boje za národní (českou) identitu. Další „překážkou“, se kterou se (v této době již) tradiční tělocvičný spolek musel popasovat, byla konfrontace s jinými, hojně vznikajícími pohybovými/tělocvičnými systémy.¹¹³ Představitelé Sokola si uvědomovali, že hlavní obrysy programu už nemohou být postaveny pouze na rozmanitosti a originalitě tělesného cvičení, ale především na zdůrazňování potřeby morální a občanské výchovy, v níž funguje disciplinace těla především jako výchovný nástroj.¹¹⁴ Aspekty nově vznikajícího státu a demokracie pro sokoly představovali stabilní ideové pole, o které mohli opřít svou novou koncepci.¹¹⁵ Sokolové byli ale také nejorganizovanější skupinou v nově vznikajícím státě. Mnoho z nich se během první světové války podílelo na formování cizineckých legií a byli proto ideální náhradou za propuštěné rakouské vojáky. Strážili veřejný pořádek a na přechodnou dobu plnili funkci prozatímní armády.¹¹⁶

S moderní dobou však přicházely i nové hrozby. Lid už nečelil „německému ohrožení“, ale spíše sociálním problémům, nakažlivým nemocem a bídě. Společnost si začínala uvědomovat i závažnost populačních hrozeb jako alkoholismus či tuberkulóza, což vyústilo v intenzivní tlak na udržování zdraví a posilování těla i ducha.¹¹⁷ Všechny tyto aspekty vedly k tendencím předcházet a korigovat rozmnožování občanů, jelikož *“... jedině ze zdravých jedinců vychází potomstvo lepší a zdatnější než z organismů slabých nebo dokonce nemocných.”*¹¹⁸ V Sokole se (především pod těmito vlivy) začínala prohlubovat diskuse o rodině, jakožto o základu národa. Intervence, i když třeba jen teoretická, do sociálních a reprodukčních záležitostí svých členů vyjevila zcela nový diskurz: sokolem se lze i narodit.¹¹⁹ Chceme-li tedy nějak shrnout podstatu proměny spolku, můžeme říct, že sokolové 19. století cvičili, aby obstáli v boji za samostatnost, zatímco sokolové 20. století cvičili, aby vypěstovali silný a sebevědomý národ.¹²⁰

5.2 Žena ve společnosti i v Sokole

---

¹¹³ ŠPANIHELOVÁ, Magda. Naše (krásné, zdravé, moderní a národní) tělo: Vizuální reprezentace fyzické kultury a sportu v kontextu formování národní identity v meziválečném Československu, s. 35

¹¹⁴ tamtéž, s. 39

¹¹⁵ tamtéž, s. 37

¹¹⁶ tamtéž, s. 36

¹¹⁷ tamtéž, s. 43

¹¹⁸ WEIGNER, Karel: Zdravím k síle národa., s. 65

¹¹⁹ ŠPANIHELOVÁ, Magda. Naše (krásné, zdravé, moderní a národní) tělo: Vizuální reprezentace fyzické kultury a sportu v kontextu formování národní identity v meziválečném Československu, s. 43

¹²⁰ tamtéž, s. 42

Posunutí zájmu spolku směrem ke komplexnějším zdravotním otázkám a sociálním podmínkám vyvedly celé sokolské uvažování z převážně maskulinního mužského tělocviku ke komplexnějšímu systému výchovy. Jiný systém uvažování “nutil” sokoly více se zabývat jak dětmi a dorostenci, tak zvážit a nově určit specifika ženského tělocviku. Aspekty pohlaví a věku se staly určujícími elementy sokolského poválečného myšlení o tělesné výchově.¹²¹

Největší podíl na rekonceptualizaci smýšlení o ženách v rámci Sokola měly sokolky samy. Během první světové války se potvrdila jejich nepostradatelnost v rámci spolku, stejně jako schopnost převzít “otěže” a zastoupit muže. Zrušení ČOS v roce 1915 totiž neznamenal, že by činnost v jednotách ustala. Bylo zapotřebí, aby se ženy ujaly vedení a za své “sokolské bratry” bojující na frontě převzaly role cvičitelek žáků a dorostenců.¹²² V podstatě se dá říct, že za zachování spolku vděčí Sokol právě ženám, které tímto prokázaly svou schopnost, vytrvalost i urputnost (vlastnosti, jež podle některých mužů ženy postrádaly, a nehodily se proto ke kompetitivním sportům a jiným tělocvičným aktivitám).

Všechny tyto změny v nastavení fungování Sokola šly ruku v ruce se změnami společenskými. O první republice se někdy mluví jako o zlatém věku feminismu u nás.¹²³ Studované ženy se začaly lépe oblékat, protože na to měly více času a často také více peněz, protože čím dál více pronikaly do lépe placených zaměstnání. Díky volnému času se zabývaly četbou a sdružováním se ve spolcích. Veřejnému občanskému životu se věnovaly i vdané ženy, protože většinu času v manželství už nemusely “jen” rodit děti.¹²⁴ Ženy získaly roku 1919 volební právo, v senátu, parlamentu i pražské městské radě zasedaly poslankyně za různé politické strany a na Hradě seděl prezident, který se hlásil k myšlence úplné rovnosti žen a mužů, a to jak v domácnosti, tak ve veřejné sféře.¹²⁵ Doba se sice (co se emancipace žen týče) pomalu posouvala dopředu, to ale neznamenal, že by celá společnost najednou začala nadšeně prosazovat feminismus. Mnoho českých politiků se k otázce sociální a ekonomické rovnosti žen stavělo negativně. Například staročeši argumentovali tím, že emancipace je vlastně odstředivou tendencí, ohrožující jednotný národní program, čímž se feministky dostaly na jednu loď s mladočechy a později i socialisty.¹²⁶ Pokrok ve vnímání

¹²¹ tamtéž, s. 43

¹²² JAVŮRKOVÁ, Magdaléna. Začleňování žen do tělovýchovné jednoty Sokol., s. 47

¹²³ HORSKÁ, Pavla. Naše prababičky feministky., s. 115

¹²⁴ tamtéž, s. 116

¹²⁵ tamtéž, s. 117

¹²⁶ LENDEROVÁ, Milena. Žena v českých zemích od středověku do 20. století., s. 451

ženské otázky je ale (i přes veškeré překážky) viditelný a propisuje se mimo jiné i do fungování Č.O.S.

5.3 Autonomizace prostoru

Cvičení ani sport nepředstavuje neutrální činnost. Jedná se o významný sociokulturní fenomén odrážející významné kolektivní hodnoty.¹²⁷ Od roku 1901, kdy ženy poprvé vystoupily na všesokolském sletu, se ženské sokolské tělo vystupující na veřejnosti začalo pomalu (!) normalizovat. Větším krokem k získání autonomie nad svým tělem byl ale vlastní slavnostní kroj, jež ženám zaručil účast v průvodech po boku mužů. Tento moment mohl být důležitý především pro ženy, které samy necvičily, ale na slety se třeba chodily dívat. Pokud totiž seděly na tribuně a s viděným se dokázaly identifikovat (líbilo se jim na co koukaly), byly pomyslně vtaženy do prezentujícího se kolektivu. To mohlo zpětně posilovat jejich (nejen) národní vědomí a vzbuzovat pocit sounáležitosti a ideologické identifikace se s cvičící masou žen. Už jen pozorování z pozice divaček mohlo hrát důležitou roli v transformaci pohledu na sebe sama, na svou vlastní tělesnost. Malgorzata Sugiera k procesu identifikace dodává: *“... teprve vědomá volba ženské části publika může dodat charakteristiku během procesu identifikace s tou pohlavností, jež v patriarchálním systému vždy představuje zjevnou výjimku z dominujícího mužského pravidla.”*¹²⁸ *“Přítomnost (a to nejen ta jevištní) je nevyhnutelně spjata s otázkou viditelnosti. V zásadě však může sledovat jen to, co už jsme se kdysi naučili vidět, klasifikovat a nazývat”*¹²⁹

Po relativně dlouhém období, které bylo víceméně indiferentní k pokusům komplexněji formulovat specificky ženský tělocvik (ženská tělovýchova se až do této doby odvozovala od té mužské, jen občas byly některé cviky označeny za nevhodné pro ženy a z ženské tělocvičné soustavy vyškrtuty), dochází na přelomu století k zásadní proměně tělovýchovného diskurzu, určované novými koncepty tělesné výchovy a moderního tance. V kontrapozici k tradičnímu mužskému silovému tělocviku stojí nový (ženský) pohyb, vymezující ideologickou rovinu hlavního proudu ženské sokolské meziválečné výchovy. Hlavním centrem tohoto nového tělocvičného směru v Sokole byla žižkovská jednota a v ní

¹²⁷ RANDÁK, Jan a Denisa NEČASOVÁ. Genderové aspekty konstrukce reálného a symbolického těla., s. 144

¹²⁸ SUGIERA, Malgorzata. Tělo a pohlaví na jevišti: (Několik poznámek o těle proměněném ve znak a pokusech o jeho odkouzlení), s. 427

¹²⁹ tamtéž, s. 438

působící Augustin Očenášek spolu s hudebním skladatelem Karlem Pospíšilem. Oba měli možnost ještě před vypuknutím války navštívit gymnastickou akademii ve francouzském Joinville, nebo také Dalcrozeho drážďanský institut rytmiky v Hellerau, kde se seznámili s progresivními tělovýchovnými systémy (zde jim bylo představeno i pojetí tance podle Isadory Duncan). Tato kombinace rytmiky, přirozené pohybové výchovy a moderního tance spojená s prvky duncanismu významným způsobem ovlivnila podobu českého ženského tělocviku.¹³⁰

Rytmická cvičení, koncipovaná právě na základě moderních systémů, představovala suverénní alternativu k tradičnímu sokolskému tělocviku.¹³¹ “Ladný pohyb” s sebou do sokolského prostředí přinesl nejen odlišnou estetiku, ale především nový autonomní ženský prostor v jinak celkem maskulinním prostředí. Dopad rytmických cvičení na podobu těla nebyl tak výrazný jako silový nářadový tělocvik, nicméně propojování pohybů celého těla, zaobleného pohybu rukou a trupu a proměnlivou dynamikou přispívaly k větší pružnosti a obratnosti. Někteří v tomto novém tělocvičném směru dokonce spatřovali vyvrcholení sokolské výchovy žen. Například Emanuel Siblík (teoretik a popularizátor moderního tance) tvrdil, že rytmika povznáší tělocvik mezi staré gymnasticko-orchestrické umění, které díky sokolskému rytmickému cvičení ožívá v nové formě. Tím by se vlastně Tyršovi estetické požadavky naplňovaly daleko výrazněji.¹³²

Očenášková rytmická teorie byla ale v sokolských kruzích (především v tradicionalistickém jádru Sokola) spíše odmítána než vítána. Sokolští konzervativci ji zavrhlí úplně, nelíbilo se jim totiž, že pochází ze zahraničí. Odmítali cvičit jinak, než podle Tyršovy tělocvičné soustavy, která podle jejich názoru pojímala tělovýchovu komplexně a nebylo proto třeba implementovat do ní jakékoli zahraniční prvky.¹³³ Všeobecná popularita rytmiky společně s vytrvalou metodologickou prací jejich zastánců (kteří se neustále snažili o soustavné prokazování funkčnosti a účelnosti rytmického cvičení) ale i přes veškerý odpor vedla k zachování v sokolských jednotách. Triumfem rytmiky a tanečních forem obecně se

---

¹³⁰ ŠPANIHELOVÁ, Magda. Naše (krásné, zdravé, moderní a národní) tělo: Vizuální reprezentace fyzické kultury a sportu v kontextu formování národní identity v meziválečném Československu, s. 45

¹³¹ ŠVÁCHA, Rostislav. StArt: Sport jako symbol ve výtvarném umění., s. 131

¹³² tamtéž, s. 132

¹³³ ŠPANIHELOVÁ, Magda. Naše (krásné, zdravé, moderní a národní) tělo: Vizuální reprezentace fyzické kultury a sportu v kontextu formování národní identity v meziválečném Československu, s. 47

stala hromadná cvičení žen na poválečných sletech, koncipovaná právě na základech Očenášková progresivního tělocvičného proudu.¹³⁴

Spojitosť medzi tělem a jeho významem je neustále uvozována společenskými diskurzemi, a proto se pohled na tělesnost neustále proměňuje. Ženský tělocvik se tak skrze rytmické cvičení stal úspěšnou, rovnocennou alternativou k tradičnímu sokolskému tělocvikovi. Svůj výrazový a emoční potenciál totiž dokázal skvěle zhodnotit především v masových cvičeních, v nejdůležitější prezentační formě Sokola.¹³⁵

6 ANALÝZA SOCIÁLNÍHO TĚLA

Analýzu vývoje sociálního těla sokolek zasadím do metodologického rámce tělesné podvojnosti podle Ernsta Kantorowicze, který tuto dualitu těla demonstruje na příkladu králů křesťanského středověku. Lidské tělo během života prochází procesem kultivace, což z něj činí artefakt vypovídající o své kultuře¹³⁶- každá kultura si formuje vlastní tělesnou symboliku. Těmito procesy je včleňováno do sociální struktury a stává se nástrojem komunikace. Sdílí informace s kulturním systémem, jehož je samo součástí a odráží proto vždy kulturní normy a jejich hranice.¹³⁷ Sociální tělo bychom tedy mohli definovat jako tělo nadindividuální, jež je obrazem sociální struktury, symbolických systémů a tělesných technik vynucovaných kulturním systémem, ve kterém existuje.¹³⁸ Kantorowicz ve své studii *The King's Two Bodies* poukazuje na zásadní rozdíly mezi tělem přirozeným (smrtným) a věčným (politickým). Právě tělo politické bychom v kontextu Sokola mohli označit jako *tělo národní*. Pod tímto pojmenováním je citelná ona dichotomie jeho významu: pojem může být chápán doslovně i symbolicky, avšak symbolická rovina pojmu *národní tělo* je v kontextu všeobecného vnímání Sokola primární a nejdůležitější. Sokolské tělo se tak tímto mechanismem dostává do pozice národní a později státní reprezentace.

Sokolské *národní tělo* bylo od počátku performováno s důrazem na slovanství a národní koherenci (nebo alespoň její iluzi). Před vznikem samostatné Československé

---

¹³⁴ tamtéž, s. 48

¹³⁵ tamtéž, s. 49

¹³⁶ KUNSTÝŘ, Štěpán. Lidské tělo jako kulturní konstrukt, s. 92

¹³⁷ tamtéž, s. 105

¹³⁸ tamtéž, s. 106

republiky vycházela sokolská estetika ze dvou pramenů, jenž sokolské (slovanské) národní tělo emancipovaly od toho rakouského: Mánesův národní, folklorní, lidový styl a helénská kultura, která pro hlavního sokolského ideologa Tyrše představovala ideální předobraz národního umění.¹³⁹ Inspirace helénskou kulturou se projevila i při volbě nejvhodnějšího komunikačního prostředku, jímž by sokolové byli schopni oslovit co nejširší masu lidí veřejnými performancemi. Tyrš chtěl, aby při pozorování aktérů i diváků vznikala v myslích všech zúčastněných obraz jednotného, vůlí opanovaného, dokonalého těla. Těla krásného (ladného) a dobrého (zdatného).¹⁴⁰ Žádné jiné národně obrozenecké hnutí nemělo takový kulturní a politický dopad na budování národní identity. V sokolském tělocvičném hnutí bylo totiž aktivně zapojeno tisíce cvičících jednotlivců, kteří (znovu)budovali národní symbolismus sami a pro sebe.¹⁴¹ Právě (znovu)vybudování a společné přijetí onoho národního symbolismu bylo pro úspěšné fungování národního těla kruciální. Vznikalo totiž součinností několika znakových kódů: vizuálních symbolů, jazyku a sokolského těla.¹⁴² Ostatně pochopení a přijetí politických a sociálních cílů organizace bylo pro správné fungování Sokola klíčové. Celý spolek totiž stál na příslibu vytvoření nového národního obrazu, zhmotněného skrze prezentaci silných, zdravých těl a jejich systematickým cvičením.¹⁴³

Pojem *národní tělo* sice nevykazuje znaky genderového zabarvení, dá se ovšem tvrdit, že po dlouhá léta byl společností vnímán (a to na úrovni symbolické i doslovné) spíše ve vztahu k mužům než k ženám. To nejspíše zapříčinily asociace, jež se k pojmu *národní tělo* nejvíce vážou: síla a obranná funkce, což minimálně v době vzniku spolku nebyla “ženská parketa”. A ačkoli při zakládání Sokola stála myšlenka “spolku od mužů pro muže”, již od počátku jeho vzniku bylo propojení s představitelkami ženské obrozenecké inteligence znatelné.¹⁴⁴

Podle sociologa Bryana S. Turnera je ono společenské upozaďování žen důsledkem kulturní interpretace ženské reprodukční schopnosti. Ženy jsou podle něj spojovány spíše s přírodou než s kulturou, čímž získávají subsociální status. Muži (naopak spojování s

¹³⁹ HEJMOVÁ, Anna. Národní tělo - Tělo národa

¹⁴⁰ KONÝVKOVÁ FRÝBERTOVÁ, Tereza. Tělo v pohybu: Performativita sokolského hnutí v období formování moderního českého národa.

¹⁴¹ THORNE, Vanda. Těla v pohybu: Masová gymnastika jako kolektivní sociální představení.

¹⁴² KONÝVKOVÁ, Tereza. Čeští vlastenci jako antičtí borci v kulturních performancích sokolského hnutí v letech 1862-1912

¹⁴³ THORNE, Vanda. Těla v pohybu: Masová gymnastika jako kolektivní sociální představení.

¹⁴⁴ ŠPEJTKOVÁ, Petra. Performativita sokolského hnutí: Slavnost svěcení praporu Sokola Pražského

kulturou) tak vytvářejí trvalé symboly, zatímco ženy produkují pomíjivá těla.¹⁴⁵ Pokud bychom tento Turnerův výrok usouvztažnili ke Kantorowiczovu dvojímu pojetí těla, došli bychom nejspíše závěru, že ženy byly v minulosti vnímány dost možná pouze na úrovni těla *přirozeného* (pomíjivého, smrtelného). Patriarchální uspořádání společnosti 19. století asi zkrátka nepřipustělo možnost, že by ženská část populace dokázala produkovat stejně ušlechtilé kulturní symboly a významy jako populace mužská, nebo alespoň ne v rámci společného veřejného prostoru.

Důraz kladený na ženské reprodukční schopnosti tak často dělal v očích společnosti z žen pouhé “stroje na děti”. Tento narativ lze sledovat vlastně od počátku popularizace ženského sokolského tělocviku. Zprvu panovala obava, aby cvičení nepoškodilo ženské reprodukční orgány. Doktoři, cvičitelé i propagátoři tělocviku ženám ale třeba také radili, aby se vyvarovaly cvičení během menstruace, protože to pro ženský organismus není zdravé. Schopnost (a neschopnost) rodit děti se zkrátka stala středobodem toho, jak populace na ženy nahlížela. Ženy ale cvičily dál a na jejich reprodukčních schopnostech se to nijak neprojevalo. Obavy se tedy přesunuly k jejich vzhledu. Všeobecně byl (alespoň v počátcích ženského sokolského tělocviku) propagován názor o škodlivosti ženského tělocviku, protože by se pak mohl negativně projevit na jejich vzhledu. Ženské tělo se tak neustále redukovalo pouze na fyzickou schránku a funkčnost (ve smyslu rození potomků).

Včleňování sokolek do maskulinního *národního těla* znesnadňovala i již zmíněná sokolská estetika, jež pomáhala Sokolu lépe se distancovat od jiných tělocvičných spolků, především těch rakouských. Jak jsem již uvedla, vycházela především ze dvou pramenů: Mánesova folklorního stylu a helénské kultury. Při bližším zkoumání těchto vizuálních předloh figurálního zobrazení lze totiž dojít k závěru, že byly do jisté míry aplikovatelné pouze na mužské sokolské tělo v pohybu a na to ženské příliš nemyslely. Tradiční ideál ženského těla v západní kultuře tak, jak byl koncipován ve starověkém Řecku, byl neslučitelný s představou ženského atleticky vytrénovaného těla. Našli bychom sice mýtické ženské figury, jež jsou spojovány s fyzickou aktivitou (Athéna, Artemis), avšak s nimi se pojící atributy síly, intelektu a zručnosti se s ideálem ženské krásy neslučovaly¹⁴⁶. Podle

---

¹⁴⁵ TURNER, Bryan S. *The body and society: explorations in social theory.*, s. 167

¹⁴⁶ ŠPANIHELOVÁ, Magda. *Naše (krásné, zdravé, moderní a národní) tělo: Vizuální reprezentace fyzické kultury a sportu v kontextu formování národní identity v meziválečném Československu*, s. 144

dobového diskurzu byla “ *hluboce zakořeněná představa výsostné božské krásy a dokonalosti dospělé ženy bytostně spjatá s harmonií, klidovým stavem a nehybností.*”¹⁴⁷

Nově se etablující podoba ženy-sportovkyně se příliš neslučovala ani s druhým pramenem sokolské estetiky, Mánesovým výtvarným folklorismem.¹⁴⁸ Jeho pojetí národní identity a kultury bylo ztotožněno s rurálním prostředím jakožto autentickým důkazem starobylé národní kultury, jež byla dále umělecky interpretována. Při koncipování figur (především těch z pozdějšího období jeho tvorby) vycházel především ze “slovanské měkkosti”, mužská těla však v konečných stylizacích výtvarně přetvářel do krásné, urostlé, dynamizované polohy s akcentem na představy antického ideálu. Oproti tomu Mánesovy ženské figury zůstávaly povětšinou ve stylizované rovině stereotypní oblé “slovanské měkkosti”, evokující mateřství a péči.¹⁴⁹ Nejzřetelnější je toto figurální rozložení na obraze *Slovácká rodina*: muž a žena sedí vedle sebe venku, na kameni. Oba mají na sobě jednoduché šaty (bílé haleny, muž světlé kalhoty, žena sukni, na hlavě uvázaný červený šátek). Muž sedí se založenýma rukama na prsou, čímž vynikají silné paže a dobře stavěná ramena. Levou nohu má přehozenou přes pravou, což dá opět lépe vyniknout svalnatým stehnům. Ve svém posedu se lehce odklání od ženy (!). Ta sedí vedle muže s odhaleným ěadrem a kojí dítě. Tvář má natočenou a hledí na něj. Na obraze jsou ještě další dvě děti, jedno se polonahé batolí vedle ženy, druhé sedí před ní. Její křivky jsou v podstatě zakryty, avšak právě svým posedem aktivitou, jíž na obraze vykonává, demonstruje onu již zmíněnou měkkost. Stereotypní narativ silného muže a slabé ženy je (v tomto případě skrze vykonávanou činnost) znatelný i v případě obrazu s názvem *Domov*. Na něm můžeme vidět v podstatě stejně urostlého i oblečeného muže, opírajícího se o orací pluh. Vedle něj sedí na koni éterická dívka se stuhou ve vlasech a ornamentální ozdobou na paži, která mu pravděpodobně zpestřuje pauzu mezi prací hrou na housle.

Takto zamýšlené figury slovanské ženy a slovanského muže se postupně staly symbolickým zosobněním emancipačních snah českého národa-zástupnou alegorií češství, potažmo slovanství.¹⁵⁰ Ženské sokolské tělo v pohybu se i proto skrze své snahy o proniknutí do maskulinního světa sportu ocitá ve zcela bezprecedentní situaci. Implikuje diskuzi

¹⁴⁷ tamtéž, s. 144

¹⁴⁸ DOLEŽAL, Michal. Folklorismus v Sokole: Lidová kultura jako zdroj národní identity sokolské organizace v letech 1862–1948, s. 51

¹⁴⁹ ŘEZÁČ, Jan. Evropský kontext k ztvárnění figury v českém malířství druhé třetiny 19. století: Ideové a formální zázemí tvorby Josefa Mánesa, s. 134

¹⁵⁰ tamtéž, s. 134

tematizující tradiční polaritu rozdělení mužských a ženských rolí a kulminuje ve vychylování se ze zažitých genderových kategorií a stereotypů.¹⁵¹

Vystoupením žen z privátního sektoru domácnosti a zapojením se mezi sobě rovné dávaly ale ženy jasně najevo, že chtějí participovat na veřejném dění a spolu s muži tak spoluvytvářet obraz *národního těla*. Velmi důležitý byl právě onen faktor sdružování se. Nejednalo-li se totiž pouze o jednotlivce ale o organizované skupiny ženských těl v pohybu, nebylo už možné je soustavně ignorovat. Organizovaný pohyb tak ovlivnil významným způsobem postavení žen-cvičením totiž do centra zájmu postavily své schopnosti a dovednosti, které dalece přesahovaly “pouhou” schopnost rodit děti. Ženská sokolská tělovýchova stvořila nový typ sociability-zdravé vlastenky, cvičící z vlastní vůle pro blaho své i národa.

Někde v tomto momentu vidím počátek změn v uvědomování si existence jakéhosi ženského sokolského sociálního těla. Ženské sokolské tělo se začínalo stávat nositelem politického znaku (stejně jako mužské), což ale neznamenalo automaticky větší emancipaci žen. A to ani v Sokole. Ženské sokolské sociální tělo (spolu)utvářeli po dlouhou dobu právě muži sokolové, především skrze tělocvičnou soustavu, na které je tento posun znatelný asi nejvíce. Zde analyzovaná příručka Klemeni Hanušové hned na začátku zmiňuje, že vychází z mužské tělocvičné soustavy, pouze některé cviky přizpůsobuje ženské fyzické konstituci. Z mužské soustavy vychází ale pouze co se týče prostných-není totiž společensky přijatelné, aby ženy cvičily např s činkami. Tím se ale v podstatě dál posiloval narativ o slabé ženě, která zkrátka stejné cviky jako muž vykonávat nedokáže, což současně podporovalo budování obrazu ženského sokolského cvičícího těla nejenom co se týče organizované skupiny, ale i jednotlivců. To ženská těla nutně udržovalo v rovině vnímané pouze jako *přirozená, smrtelná těla* bez vyššího potenciálu. Sokolky totiž v podstatě reprodukovaly mužskou tělocvičnou soustavu, do níž přidávaly “ženské” pomůcky, jako právě kužely či pruty. Dlouho na ně proto sokolskou optikou mohlo být nahlíženo jako na “ty druhé”, neschopné vyprodukovat cokoli vlastního, co by nebylo odvozeno od mužů

Největší změna nastává v roce 1912 s VI. všesokolským sletem a následně s příchodem první světové války. Na sletu totiž ženy poprvé oficiálně vyvrátily mnou výše

---

¹⁵¹ ŠPANIHELOVÁ, Magda. Naše (krásné, zdravé, moderní a národní) tělo: Vizuální reprezentace fyzické kultury a sportu v kontextu formování národní identity v meziválečném Československu, s. 146

zmíněnou hypotézu o ženách jako “těch druhých”. Tím, že dokázaly vytvořit a nacvičit svá prostrná samy, vytvořily (trvalý?) kulturní symbol. Tato schopnost byla dříve přisuzována pouze mužům sokolům. Pomyslně se tak vymanily ze subsociálního statusu a začaly pronikat do sféry doposud vyhrazené mužům, a to jako rovnocenné spolupracovnice. Díky schopnosti převzít vedení a vychovat další generaci sokolů se během první světové války potvrdila nepostradatelnost žen v rámci spolku. Válečné zkušenosti ukázaly, že participace na národním těle nemusí být podmíněna pouze silou brannou, ale především odvahou a silou morální. Tento posun ve vnímání ženské složky se promítá i do nové podoby ženského sokolského tělocviku-rytmického cvičení. Pohybu vymezujícím ideologickou rovinu hlavního proudu nové ženské sokolské tělovýchovy. Nešlo už o pouhé odvozování mužských znaků, ale o budování nové ženské autonomní formy. Rytmičtý tělocvik potvrdil svůj výrazový i emoční potenciál, a hlavně funkčnost především v masových cvičeních, nejdůležitější prezentační formě Sokola. Skrze tento nový způsob cvičení se sokolky zasadily o legitimizaci emancipovaného ženského sokolského těla v pohybu. Vytvořily tím (do velké míry) nezávislou platformu, díky níž se ženy mohly v rámci Sokola realizovat. Vytvářením těchto nových kulturních znaků si zajistily své místo po boku mužů v *nesmrtelném národním těle*, jež sokolové a sokolky performují v podstatě až do dnes.

7 ANALÝZA PERFORMANCE

7.1 Historicko-metodologický úvod

VI. všesokolský slet byl pro sokolky třetím sletem, na němž mohly veřejně představit svá prostrná. Na obou předchozích sletech ženy cvičily prostrná s kužely a v obou případech je ženám sestavovali muži. Proč se muži rozhodli v obou případech pro zařazení kuželů do dámských sestav se můžeme pouze domnívat. Dle mého názoru za tímto rozhodnutím stojí (již zmíněný) dobový diskurz, podle kterého vedlo cvičení s předměty, jako jsou kužely či pruty k lepšímu tříbení smyslu pro ladnost a krásu. Také šlo o ryze „ženské” pomůcky, muži nikdy s kužely necvičili (a už vůbec ne na sletech). Pokud nějakého náčiní využívali, byly to především činky (naopak zase ryze „mužské” pomůcky). Další možností je snaha dostatečně “odlišit” mužské a ženské cvičení a tím poukázat na “ladnost, křehkost a krásu” žen, a naopak na sílu a pragmatický přístup mužů. Opět se můžeme jen domnívat, nakolik byl tento přístup v rámci celé společnosti konsenzuální. Ženy samy se totiž v zápisech ze sletů

několikrát zmiňují, že v čase IV. (1901) a V. (1907) všesokolského sletu panovala nedůvěra v ženský tělocvik a bylo proto třeba vše připravovat s velkou opatrností. Stačil totiž *“jediný chybný kruček”*¹⁵² a ženský sokolský tělocvik by byl nadobro pohřben.

Možná i z tohoto důvodu bylo pro ženy výhodnější přizpůsobit se návrhům mužů a být tak do jisté míry pod jejich *“patronací”*. V žádných (oficiálních) dobových materiálech totiž nenajdeme zmínky o tom, že by sokolky nějakým způsobem vystupovaly jak proti autorství mužů, tak proti zakomponování kuželů. Otázkou ale zůstává, jak se k autorství sestav stavěli muži. Ve zprávách z Památníku vytvořenému k VI. sletu je totiž uvedeno, že podle mužů sokolů *“... cviky žen kladly menší požadavky na paměť než cviky mužů”*¹⁵³ (ačkoli-nebo právě proto-že jim je až do této doby sami vymýšleli). Lze se tedy domnívat, že by podle nich jiný typ představení ženy nacvičit prostě nezvládly. Většina ženských odborů byla totiž založena ne příliš dlouho před tímto sletem a panovaly proto obavy o jejich secvičenost. Změna však nastala v roce 1912 s VI. všesokolským sletem, kdy si ženy poprvé vybíraly i nacvičovaly prostná samy.

Proces, jenž všesokolským sletům předchází, je téměř vždy totožný. Po určení pevného data se začne s přípravami - je vyhlášena soutěž o návrh na prostná, z nichž potom komise vybere ten nejvhodnější. Následuje porada, mají-li prostná takovou podobu, ve které by je měli cvičenky a cvičenci realizovat, či zda je zapotřebí je nějakým způsobem poupravit. Jednotlivé cviky se rozepíší (popřípadě rozkreslí) a rozešlou do žup, kde je potom sokolstvo trénuje. Samotnému všesokolskému sletu často předcházejí ještě slety župní. Na těch se vybírá, kdo je hoden toho, aby si zacvičil na slavnostním všesokolském sletu v Praze.

Nyní se pokusím na příkladu prostných cvičených sokolkami na všesokolských sletech demonstrovat, jak proměna ženského sokolského sociálního těla ovlivňovala vznik, průběh i konečnou podobu sokolských performancí, a že dynamika tohoto procesu *“kopíruje”* dynamiku vědomých životních procesů (*instrukce, degenerace, optimalizace, selekce, aktualizace*). Mechanismy, jež jsou k tomu využívány, popíšu na příkladu ženských prostných z VI. všesokolského sletu z roku 1912. Pro lepší ilustraci se dotknu i V. sletu (1907) a VII. sletu (1920).

---

¹⁵² Památník IV. sletu všesokolského v Praze: 1901., s. 94

¹⁵³ Památník sletu slovanského sokolstva roku 1912 v Praze., s. 197

Kubikowski nazývá statický prvek performance, jež je zafixován v paměti na základě viděného či prožitého, instrukcí. Určuje smysl, cíl i motivaci jednání v rámci performance. Je to vlastně prvek, na jehož základě se pro vznik performance rozhodneme. Usouvztažíme-li *instrukci* k životním procesům, byly by to právě neuronové mapy, jež se nám tvoří v mozku. Stejně jako v každodenních situacích může být i v rámci performance tato instrukce čistě intuitivní-to znamená, že nemusí být ustavena pouze na základě námi viděného či prožitého. *Instrukci* můžeme “odkoukat” od ostatních, vytušíme-li, že by se mohla hodit i pro naši situaci.¹⁵⁴ V případě sokolek můžeme jako instrukci chápat jak snahu o emancipaci vlastního těla skrze cvičení, tak třeba budování si autonomní tělocvičné soustavy. Některé prvky byly pro sokolky a jejich fungování zcela nové, záměrně jsem proto zmínila ono “odkouvání” instrukcí. Konkrétně třeba mužské cviky, z nichž ženy vycházely-a později i formát prostných, jež veřejně performovaly.

Kubikowského pojmy *degenerace*, *optimalizace* a *selekce* spolu úzce souvisí, proto je vysvětlím ve společném kontextu. *Selekce* je to, co primárně určuje kritérium jednání a pravděpodobně taky nejdůležitější prvek celého procesu. Nutí nás ptát se, zda bylo jednání (v našem případě performance nebo její určité prvky) v minulosti úspěšné. Bez této schopnosti bychom nikdy nemohli aplikovat instrukci, nedokázali bychom totiž vyhodnotit, zda se pro situaci hodí. Vyhodnotíme-li, že se instrukce nehodí, nastává *degenerace*: zánik. Vyhodnotíme-li, že se instrukce hodí jen z určité části, nastává *optimalizace*: z instrukce si vezmeme potřebné, zbytek změníme.¹⁵⁵ Tento proces můžeme dobře sledovat v rámci performancí, u kterých je viditelná určitá kontinuita (třeba jako právě performance sokolské). Instrukce může být vždy podobná, ale musí se přizpůsobovat dobovému diskurzu. Prostředky potřebné k tomu, aby byla performance úspěšná, se proto mohou měnit. *Optimalizace* je opět dobře viditelná na tělocvičné soustavě-ženský tělocvik musel projít určitým vývojem, aby se oprostil od toho mužského (ze kterého si něco ponechal, něco pozměnil). Naopak třeba mužská tělocvičná soustava přílišnou optimalizací neprocházela. Nebyl k tomu totiž až tak úplně důvod-Tyršova původní soustava byla určena primárně pro muže. Bez větších změn proto podoba cviků fungovala nehledě na vývoj společenského diskurzu a pouze na sebe nabalovala nové významy.

---

¹⁵⁴ KUBIKOWSKI, Tomasz. A co je to vlastně performance?, s.512

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 510

*Aktualizace je optimalizovaná instrukce, která se v konečném důsledku vyjeví jako funkčnější než instrukce původní.*¹⁵⁶ Aby mohla *aktualizace instrukce* v rámci ženského Sokola proběhnout, bylo již zapotřebí určité míry emancipace. To souviselo s postupným budováním si autonomního prostoru a ukotvováním postavení v rámci spolku. Vytyčené *instrukce* by však nefungovaly (a to ani v *optimalizované* a následně *aktualizované* podobě), pokud by v rámci kolektivu nedošlo ke konsenzu. Fáze osvojování si (*optimalizované*) *instrukce* vyžaduje totiž širší koncept dohody. To aktérům umožňuje vědomé performování hodnot, jež jsou následně ukládány a upevňovány v kolektivní paměti. Tento širší koncept dohody je však pouze částí onoho skupinového mentálního procesu. Sokolky si *instrukci* navrhovaly a následně osvojovaly společně, a tím vlastně budovaly svou myšlenkovou a ideovou sjednocenost. A právě tímto procesem se formovala kolektivní paměť národního těla.

Nyní tento proces popíšu pomocí výše zmíněných pojmů, které použiji pro deskripci geneze vzniku ženské sokolské performance z roku 1912.

7.2 Analýza

7.2.1 Selekce

Po poradě technického odboru Č.O.S. s ženskou komisí byla vyhlášena soutěž na prostná žen, jíž se mohly účastnit pouze členky ženských odborů. Dohromady přišlo dvanáct návrhů s padesáti čtyřmi oddíly (počet oddílů je možná důležitější než počet návrhů sestav, téměř nikdy se totiž nevybrala jedna celá konkrétní sestava). Komise se rozdělila do skupin a dala si čas návrhy nazkoušet, aby si je následně mohli navzájem předvést a co nejlépe rozhodnout. Podle dobových záznamů byl první dojem velmi příznivý, a to především proto, že *“... na první pohled bylo poznat, jak se rozchází směr prostných žen a mužů”*¹⁵⁷ a nebylo proto obav, že by prostná žen a mužů mohla působit jednotvárně. Podrobně byl zkoumán oddíl za oddílem, nevhodné se škrtilo a z návrhů zbyla polovina. Na finálním (čtvrtém) čtení vybrala komise pět oddílů, a to ze sestav *“Nevěřme nikomu!”*, *“Ku předu!”* a *“Láska k vlasti”*. Ačkoli byly výseky ze sestav vybrány, nadále se ještě redukovaly a upravovaly.¹⁵⁸ Na první

---

¹⁵⁶ Tamtéž, s. 513

¹⁵⁷ Památník sletu slovanského sokolstva roku 1912 v Praze, s. 196

¹⁵⁸ Tamtéž, s. 196

pohled je viditelné, že i v rozhodovacím procesu v rámci prostných je stěžejní to, co primárně určuje kritéria jednání – selekce (a později *degenerace*). Totiž i vytyčení si určitého cíle, toho, čeho se chceme performancí dotknout, co chceme akcentovat a dokázat, je otázkou *selekce*.¹⁵⁹ A protože má Sokol v roce 1912 už padesátiletou tradici (a za sebou dlouhou řadu různých performancí), je na co navazovat. Můžeme namítnout, že dlouhou řadu performancí má za sebou převážně mužská část Sokola, nikoli ženská. Ženské křídlo je však po dlouhou dobu intenzivně provázáno s tím mužským: ženská tělocvičná soustava vychází z mužské, o ženském sokolském tělocviku rozhoduje mužské vedení Sokola atd. Lze tudíž hovořit o určité kontinuitě i v rámci Sokola ženského. Kontinuitě, která je však výhodná primárně pro mužskou část spolku (možná až do této doby, kdy z ní začínají těžit i ženy sokolky?). S VI. všesokolským sletem tak pro sokolky vzniká nelehký úkol: vymezit se, určit a ukázat, jakým směrem se ženský sokolský tělocvik vydá.

7.2.2 Návrhy instrukce

Směřování ženského sokolského tělocviku (a především sestavování ženských prostných) jde ruku v ruce s tím, jak se ženy rozhodnou samy sebe prezentovat. Tento moment můžeme postavit na samý počátek vzniku této performance. Sokolky tak *selektují instrukci*, která bude nadále určovat smysl a cíl performance. *Instrukci* můžeme v rámci této performance sledovat v několika rovinách. Za prvé je to určitě mužská tělocvičná soustava, z níž se i ženský tělocvik vyvíjí, ačkoli si ji soustavně upravuje podle sebe a tím si osvojuje mechanismy k emancipaci svého těla. Pod tuto *instrukci* řadím i sestavu s kužely, kterou sokolky předvedly na sletu roku 1907 (vychází totiž taktéž z tělocvičné soustavy mužské). Za druhé je to touha dokázat mužům (nejen sokolům, ale i těm sedícím v obecnstvu či těm, co si o tom později přečtou v novinách) schopnost vytvořit funkční performanci “po svém”. A za třetí, jak už jsem zmínila, tím vytyčit nové praktické a ideové zázemí pro budoucí ženský sokolský tělocvik.

Všechny tyto roviny lze demonstrovat a zároveň “zaštítit” výrokem Olgy Fučíkové¹⁶⁰, jakožto společným jmenovatelem vytyčených *instrukcí*: “... *Hle, obrázek výchovy, jež stejná je jak u lidské bytosti, tak u velkého celku jednotlivců, neboť jeden má cíl-samostatnost.*”¹⁶¹ Z toho lze vyčíst, že sokolky na základě sestavy vědomě performovaly hodnoty a snažily se tak

¹⁵⁹ KUBIKOWSKI, Tomasz. A co je to vlastně performance?, s.512

¹⁶⁰ Jedna z členek ženské komise Č.O.S. pro VI. všesokolský slet.

¹⁶¹ Památník sletu slovanského sokolstva roku 1912 v Praze, s. 217

upevnit svou roli ve spolku. Odhodláním sestavit si svá prostrná samy daly sokolky jasne najevo, že chtějí a dokáží stát po boku mužů sokolů jakožto rovnocenní partneri. Sestavením vlastní performance tak, aby se setkala s úspěchem a byla přijata i v rámci spolku, i v rámci společnosti, si sokolky snažily vytyčit vlastní autonomní prostor. Prostor, který si společnými přípravami a nácvikem vybudují a v němž o svém “těle v pohybu” budou samy rozhodovat. S autonomizací prostoru jde totiž ruku v ruce i autonomizace ženského sokolského těla, které by se tímto vymanilo ze stereotypní představy ženského těla jakožto “společné komodity společnosti”. Kolektivním vytyčením *instrukcí* a jejich následným společným nácvikem by tak upozornily na svou výlučnost a samostatnost. Tyto *instrukce*, stojící na počátku celé performance, tak konkretizují a pojmenovávají širší pole významů, jež skrze ni chtějí komunikovat.

7.2.3 Optimalizace instrukce

V pokynech pro prostrná cvičení žen se dočteme, že by vedoucí i cvičící sokolky měly mít po celou dobu na paměti, že “*jsou to cviky pro ženy*”¹⁶² a poskytují tak možnost v plné míře rozvinout “*oblost pohybů ženských*”¹⁶³. Milada Malá (jedna ze cvičenek) současně dodává, že “*síla, prudkost, ani žulovost, která při výkonu muže tak se nám zamlouvá, nemá zde místa.*”¹⁶⁴ Převážná většina cviků byla (jak jsem již zmínila) prováděna z místa. Při bližším zkoumání těchto prostrných a ženských prostrných s kužely z předchozího sletu (1907) si lze všimnout, že si je minimálně několik prvních cviků v obou sestavách podobných. I v této rovině – rovině výběru a sestavování cviků – tak lze kromě *selekce* hledat i snahu o dodržení a následnou *optimalizaci instrukce*. V podstatě celá sestava s kužely spočívala v rotaci, a to jak paží a trupu, tak celého těla. Všechny cviky byly prováděny z místa, jako jediný “odvážnější” pohyb, lze označit zanožení jedné z nohou a jejich následné překřížení. Vertikální osa těla byla ale v podstatě po celou dobu cvičení v rovině: to znamená, že cviky nenesly žádné taneční prvky ani figurální výdrže. Tyto pohyby (taneční prvky a figurální výdrže) provádí sokolky téměř vždy právě pomocí vertikálního a horizontálního vyosení vrchní poloviny těla. Podobnost několika prvních cviků se odrážela především ve vzpažení, různých rotacích paží a pohybech nohou (překřížení, zanožení, ...).

---

¹⁶² Tamtéž, s. 198

¹⁶³ Tamtéž, s. 198

¹⁶⁴ Tamtéž, s. 198

Oproti sestavě s kužely byly leitmotivem ženských prostných z roku 1912 právě figurální výdrž, rytmické pohyby rukou (oblouky) a taneční kroky. Sokolky začínaly sice taktéž jednoduššími cviky, jejichž hlavním prvkem bylo především zanožení, vzpažení, a stoj na špičkách, avšak po pár úvodních cvicích lze pozorovat jasnou snahu o *optimalizování* sestavy s kužely. Už na konec třetího oddílu první části sestavy zařadily cvik, jež byl proveden současným pohybem paží, nohou a trupu (šikmé zanožení levé nohy, náklon trupu směrem doprava a vzpažení pokrčené levé ruky). Tím vznikla první figurální výdrž sestavy. Jednalo se o cvik silně stylizovaný a taneční, jaký se v žádné oficiální ženské sokolské sestavě bez pomůcek do této doby neobjevil. V celé sestavě bychom pak mohli najít tento cvik ještě několikrát v různých variacích (předpažení a spojení pokrčených paží, záklon trupu spojený s přednožením a vzpažením obou rukou, ...), což si můžeme vyložit jako *optimalizování* původní *instrukce*. “Původní” cvik sokolky sice použily jako předlohu, ovšem odložily kužely a k pohybu rukou přidaly i pohyb nohou. Celý cvik působil ladněji a propracovaněji. Tím se původní *instrukce optimalizovala* a vznikla nová, *aktualizovaná instrukce*, se kterou se nadále v sestavě pracovalo.

Velkou inovací v rámci ženského sokolského tělocviku (předváděného veřejně) byly také podřepy či úklony. Dlouhodobě byly totiž tyto cviky hodnoceny jako nevhodné pro ženy, což mohlo být ovlivněno mnoha faktory. Sokolky cvičily v sukních a úklonem by mohly odkrýt větší část těla (to bylo považováno za nevhodné). Co se týče podřepu, ten byl klasifikován jako ne příliš elegantní na to, aby jej prováděla žena. Jako další důvod se nabízí stereotypní předpoklad, že jsou tyto cviky pro ženy příliš složité. Tato predikce mohla jít ruku v ruce s obavami z přílišného formování ženského svalstva a narušení stereotypního konceptu “krásné ženské figury”. V sestavě z roku 1912 však podřepů i úklonů najdeme hned několik. Nejenom, že sokolky tyto cviky vůbec do svých prostných zařadily, naprosto bezprecedentně je ale rovnou propojily i s dalšími pohyby rukou a nohou (př.: “*předklon, oblouky nahoru, předpažit dolů dovnitř, pravá před levou-vzpřim*”)¹⁶⁵, čímž daly vzniknout další *optimalizované instrukci*. Dalším zcela novým prvkem byl i první poskok v ženských prostných. Jedním z členů komise byl totiž Augustin Očenášek, velký propagátor tělocvičných tanců, metody, která pracuje s propojováním cviků, tanců a hudby. Hlavním propagátorem této metody byl Émile Jaques-Dalcroze, který věřil, že se tak jeho studenti cviky nejen snadněji naučí, ale také je lépe procítí. Když se Otčenášek snažil propojit dva na sebe navazující cviky, jako jediné východisko se mu jevil poskok. To však změnilo nejen

---

¹⁶⁵ Tamtéž, s. 199

rytmus a náladu prostných, ale především ztížilo jejich proveditelnost. Ačkoli zpočátku panovala nejistota kvůli složitosti jeho provedení, nakonec byl zařazen na více míst sestavy, a dokonce byl v několika místech doprovázen i zanožením při doskoku.

Performance sokolek z VI. všesokolského sletu roku 1912 se setkala s velkým úspěchem. Podle dobových zpráv “*působila rozhodně novostí, rušným tempem i ladností pohybů*”¹⁶⁶, sokolkám se podařilo “*v pěkný celek sloučit tu oba směry: ryze tělocvičný-i taneční*”¹⁶⁷. Tato tvrzení považuji za důkaz naplnění dvou vytyčených *instrukcí* ze tří: schopnost žen vytvořit a nacvičit vlastní prostná, a tím vytyčit novou podobu ženského sokolského tělocviku. Poslední *instrukci* – mužskou tělocvičnou soustavu – se sokolkám podařilo *optimalizovat*. Zachovaly sice určité cviky, z nichž původně vycházely, většinu z nich však doplnily či pozměnily rytmickými pohyby a poskoky. *Optimalizace* se současně projevila i u názvosloví zvolených cviků, jenž se tímto vyjevilo pro ženský sokolský tělocvik v mnoha případech jako nedostačující (prokazatelně třeba při pohybech dlaní a tanečních – zde nejvíce polkových – krocích).

Tím se dostáváme k hlavnímu rozdílu ženského a mužského sokolského tělocviku. Mužský sokolský tělocvik totiž v průběhu let příliš optimalizován nebyl. V podstatě po celou dobu vychází z původní Tyršem vytyčené tělocvičné soustavy, akcentující především fyzickou sílu a brannost. Určitou rigidnost mužského sokolského tělocviku lze ale celkem logicky vysvětlit. Sokolský tělocvik byl od počátku koncipován primárně pro muže. Chtěly-li na něm participovat i ženy, musely si najít vlastní cestu k jeho uchopení a následné adaptaci. Je proto celkem paradoxní pozorovat, jak se po dlouhá léta v ženském sokolském tělocviku angažovali muži. Ti se snažili “po svém” vymezit a popsát to, jak by sokolky cvičit měly a neměly, popřípadě “vychovávaly” ženské cvičitelky, které by sokolský tělocvik předávaly dalším generacím žen. Jak je však na této performanci patrné, již první pokus o osamostatnění se od mužů sokolů v rámci sestavování vlastní performance byl více než úspěšný. A to, aniž by sokolky zcela popřely pravidla mužského sokolského tělocviku – pouze si ho přizpůsobily a tím nastolily nové vnímání nejen ženského tělocviku, ale i ženského cvičícího těla.

---

¹⁶⁶ Tamtéž, s.197

¹⁶⁷ Tamtéž, s. 197

7.2.4 Aktualizace instrukce

Optimalizováním první vytyčené *instrukce* (tj. mužské tělocvičné soustavy a sestavy s kužely) tak vznikla *instrukce* zcela nová, *aktualizovaná*. Tělocvik postavený na rytmice se od této chvíle (nejen) v českém prostředí ženského sokolského tělocviku dál rozvíjí. Na dalším všesokolském sletu (v pořadí sedmý, roku 1920), z něj už sokolky vycházejí stoprocentně. Cviky jsou tanečnější a jeden do druhého plynule přechází, což rozhodně působí estetičtějším, a hlavně propracovanějším dojmem. Ženská prostná, jež sokolky pro tento všesokolský slet nacvičily, jako by definovala nový proud ženského sokolského tělocviku. Autonomizují ženský cvičební prostor a dávají vzniknout úplně nové *instrukci*, jež působí na více úrovních.

Mám za to, že performance může být úspěšná pouze pokud proběhne kolektivní shoda nad tím, co a jak chtějí sokolky svým cvičením performovat. Vědomé pojmenování a společné osvojování si *instrukce* vede totiž k jasnému formulování a následnému upevňování významů v kolektivní paměti. Jasně vytyčení *instrukcí*, jež chtěly sokolky svou performancí z roku 1912 naplnit (či dokonce přesáhnout), tak dle mého názoru dopomohlo k úspěchu. Tím však nemíním pouze úspěch jedné konkrétní performance, ale především celkový úspěch žen sokolek, jež touto performancí zasáhly do poměrně rigidního fungování Sokola. Ukázaly tak, že jsou plnohodnotnými články sokolského těla a mají ve spolku stejnou budoucnost jako muži.

ZÁVĚR

Cvičení ani sport nepředstavují a nikdy nepředstavovaly neutrální činnost. Vždy šlo o významný sociokulturní fenomén, jehož zkoumáním lze rozkrýt společenské struktury a interpretovat určité procesy.¹⁶⁸ Sport, především předvádí-li se na veřejnosti, je také jedním z kulturních výrazů a vypovídá mnohé o dobovém diskurzu a přístupu k tělu, zdraví, kráse či emancipaci určité části společnosti. Co se týče sokolského cvičení, jsou tyto skutečnosti ještě umocněny faktem, že Sokol byl od okamžiku svého vzniku až do jeho druhého oficiálního zrušení v roce 1956 povětšinou vnímán jako symbol kolektivního *národního těla*. Z tohoto *národního těla* jako by ale byly po dlouhou dobu vyčleňovány ženy sokolky, ačkoli na

¹⁶⁸ PETRASOVÁ, Taťána a Pavla MACHALÍKOVÁ. Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století: Sborník příspěvků z 29. ročníku symposia k problematice 19. století., s. 144

fungování spolku participovaly téměř od počátku. Rozhodla jsem se proto touto svou prací pojmenovat mechanismy, jimiž ženy samy sebe do Sokola včleňovaly, a tím napomohly formování obrazu moderní ženy, věnující se stejným fyzickým aktivitám jako muži.

K popsání geneze kolektivního národního těla jsem využila dva metodologické rámce: teorii performativity Tomasze Kubikowského a teorii podvojnosti těla Ernsta Kantorowicze. Podle Kubikowského funguje proces vzniku performance stejně jako neuronové síť, které se nám tvoří v mozku, a díky nimž jsme schopni vyhodnocovat každodenní situace. Společným vytyčením si hodnot, jež chce skupina skrze cvičení performovat, jejich konsenzuálním přijetím a společným nácvikem se buduje kolektivní paměť, která je sdílena muži i ženami. Ukotvováním těchto informací v kolektivní paměti se pak formuluje *národní tělo*.

Počátek geneze ženského sokolského sociálního těla, a tedy i počátek snah participovat na sokolském *národním těle*, spatřuji v příručce Klemení Hanušové (první ženská sokolská cvičitelka) *Dívčí tělocvik*. Konkretizuje a rozebírá cviky vhodné pro ženy a verbalizuje požadavky, jež jsou na ženská těla v pohybu kladeny. Zároveň se však v příručce výslovně nevyjadřuje k dobovému narativu o „věčně slabé a nemocné“ ženě. Nezmiňuje se, že by ženy určité cviky cvičit neměly. Nepřizpůsobuje se tak dobovému trendu „zakázaných cviků“, které muži ženám ze zdravotních důvodů nedoporučovali. Díky příručce jsme tak schopni rozklíčovat, kdo o ženských tělech v pohybu rozhodoval a ovlivňoval tak vývoj ženského sokolského sociálního těla. Neméně důležitou složkou, jejíž pomocí sokolky budovaly svou sociální identitu, byl vedle cvičení i cvičební oděv a slavnostní kroj. Z kulturně konstruktivistického hlediska pomáhá totiž oděv pomáhat performovat sociální tělo, a to jak tělo osobní, tak kolektivní. Snaha žen začlenit se do sokolského *národního těla* byla po dlouhou dobu mařena absencí ženského sokolského kroje. Právě kvůli němu byly sokolky vykazovány ze slavnostních sokolských průvodů a tím i vyčleňovány z jednotného, symbolického *národního těla*. Stejně jako na tělocvičné příručce, i na ženských sokolských stejnokrojích a cvičebních úborech můžeme sledovat, kdo, proč a jak o ženských tělech rozhodoval, jak s nimi nakládal a co tím sledoval.

Všechny tyto aspekty (samozřejmě v souvislosti s tím, jak se společnost stavěla k ženské emancipaci), se střetávaly v nejdůležitějším komunikačním kanálu Sokola, veřejných performancích. O tom, že tělocvik hrál důležitou roli v emancipačních snahách žen svědčí mimo jiné i fakt, že sokolky poprvé veřejně vystoupily na všesokolském sletu v roce 1901 (v době, kdy veřejně cvičící ženy byly pro velkou část společnosti stále naprosto neakceptovatelné). Divákům (ale i mužské části Sokola) tak demonstrovaly zcela nový typ sociability, čehož docílily právě kontinuální kolektivní snahou participovat na *národním těle*. Tyto snahy vyvrcholily na VI. všesokolském sletu v roce 1912, kdy si ženy poprvé sestavily svá prostrná samy.

Právě tato performance nejvíce ovlivnila vývoj ženského sokolského sociálního těla. Právě tím, že si ženy svůj všesokolský výstup navrhly i připravovaly samy (Kubikowského pojmy – vytyčily si *instrukce*, jež se staly „motorem“ celé performance), dokázaly společně performovat hodnoty, jimž se až do této chvíle nedostávalo příliš prostoru. Společným osvojováním si vytyčených *instrukcí* budovaly kolektivní paměť, a zásadně tak redefinovaly podobu ženského sokolského tělocviku. Bezprecedentně tím ovlivnily celé fungování spolku, což se projevilo třeba založením ženského sletového odboru, který v rámci VII. Všesokolského sletu poprvé zasedl po boku mužů. Nejvíce se však nepostradatelnost „sester“ v rámci Sokola projevila během první světové války, kdy převzaly zodpovědnost za jeho fungování a vychovaly celou další generaci sokolů. S nástupem rytmického tělocviku, jehož pomocí si sokolky po první světové válce vybudovaly už naprosto autonomní pole působnosti, nemohlo být pochyb, že jsou mužům v rámci Sokola rovnocennými partnery. Ačkoli cesta k rovnoprávnému začlenění sokolek do Č.O.S. byla dlouhá a náročná, jejich sveřepost, kontinuita a pevná vůle vedla k postupnému zrodu moderní ženy, která má právo rozhodovat o vlastním těle a vykonávat stejné fyzické aktivity jako muž.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

BAHENSKÁ, Marie. *Počátky emancipace žen v Čechách : dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. 1. Praha: Libri, Sociologické nakladatelství SLON, 2005. ISBN 80-7277-241-4.

BARTLOVÁ, Milena a Jindřich VYBÍRAL. *Budování státu: Reprezentace Československa v umění, architektuře a designu*. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová, 2015. ISBN 978-80-87989-01-2.

HANUŠOVÁ, Klemeňa. *Dívčí tělocvik*. Praha: Kněhtiskárna B. Stýbla, 1872.

HEJMOVÁ, Anna. Národní tělo - Tělo národa. In: BARTLOVÁ, Milena a Jindřich VYBÍRAL. *Budování státu: Repräsentace Československa v umění, architektuře a designu*. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová, 2015. ISBN 978-80-87989-01-2.

HORSKÁ, Pavla. *Naše prababičky feministky*. Praha: Lidové noviny, 1999. ISBN 80-7106-380-0.

KANTOROWICZ, Ernst. *The king's two bodies: A study in medieval political theology*. Princeton: Princeton University Press, 2016. ISBN 978-0-691-16923-1.

KONÝVKOVÁ, Tereza. Čeští vlastenci jako antičtí borci v kulturních performancích sokolského hnutí v letech 1862-1912. In: ČECHVALA, Jakub a Eliška POLÁČKOVÁ. *Ve stínu hellénského slunce: Obrazy antiky v moderní české kultuře*. Praha: Filosofia, 2016, s. 181-243. ISBN 978-80-7007-460-2.

KONÝVKOVÁ FRÝBERTOVÁ, Tereza. Tělo v pohybu: Performativita sokolského hnutí v období formování moderního českého národa. Brno: Masarykova univerzita, 2020. ISBN 978-80-210-9751-3.

KUBIKOWSKI, Tomasz. A co je to vlastně performance?. In: ROUBAL, Jan. *Divadlo v průsečíku reflexe: Antologie současné polské divadelní teorie*. Praha: Institut umění- Divadelní ústav v Praze, 2018, s. 503-522. ISBN 978-80-7008-403-8.

LENDEROVÁ, Milena. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. 1. Praha: Lidové noviny, 2009. ISBN 9788071069881.

LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. 1. Praha: Karolinum, 2009. ISBN 978-80-246-1683-4.

LENDEROVÁ, Milena, Daniela TINKOVÁ a Vladan HANULÍK. *Tělo mezi medicínou a disciplínou. Proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*. 1. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2014. ISBN 978-80-7422-313-6.

Památník IV. sletu všesokolského v Praze: 1901. Praha: Redakce dr. Josefa Scheinera a knihtiskárna dr. Ed. Grégra, 1901.

Památník sletu slovanského sokolstva roku 1912 v Praze. Praha: Č.O.S., 1912.

Památník VII. sletu všesokolského v Praze 1920. Praha: Č.O.S., 1920.

RANDÁK, Jan a Denisa NEČASOVÁ. Genderové aspekty konstrukce reálného a symbolického těla. In: PETRASOVÁ, Taťána a Pavla MACHALÍKOVÁ. *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století: Sborník příspěvků z 29. ročníku symposia k problematice 19. století.* Praha: Academia, 2010, s. 139-149. ISBN 978-80-200-1833-5.

RÁMIŠOVÁ, Šárka. *S hrdostí nošený: Sokolský kroj, úbor a scénický kostým.* Praha: Národní muzeum, 2018. ISBN 978-80-7036-558-8.

SECKÁ, Milena. Přednášky Jana Evangelisty Purkyněho o medicíně pro ženy. In: PETRASOVÁ, Taťána a Pavla MACHALÍKOVÁ. *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století: Sborník příspěvků z 29. ročníku symposia k problematice 19. století.* Praha: Academia, 2010, s. 36 - 46. ISBN 978-80-200-1833-5.

SUGIERA, Malgorzata. Tělo a pohlaví na jevišti: (Několik poznámek o těle proměněném ve znak a pokusech o jeho odkouzlení). In: ROUBAL, Jan. *Divadlo v průsečíku reflexe: Antologie současné polské divadelní teorie.* Praha: Institut umění-Divadelní ústav v Praze, 2018, s. 423-443. ISBN 978-80-7008-403-8.

SYNNOTT, Antony. *The body social: Symbolism, self and society.* 1. London: Routledge, 1993. ISBN 0415103592

ŠVÁCHA, Rostislav. *StArt: Sport jako symbol ve výtvarném umění.* 1. Řevnice: Arbor vitae ve spolupráci s Českým olympijským výborem a Ústavem dějin umění AV ČR, v.v.i., 2016. ISBN 978-80-7467-089-3.

THORNE, Vanda. Těla v pohybu: Masová gymnastika jako kolektivní sociální představení. Sociální studia. Brno: Fakulta sociálních studií MU, 2011, 08(01), 99-117. ISSN 1803-6104.

TURNER, Bryan S. *The body and society: explorations in social theory*. 2nd ed. London: Sage, 1996. ISBN 0803988095.

WAIC, Marek. *Tělovýchova a sport ve službách české národní emancipace*. 1. Praha: Karolinum, 2013. ISBN 978-80-246-2259-0.

WEIGNER, Karel: *Zdravím k síle národa*. Praha: Česká obec sokolská 1930

Elektronické zdroje

DOLEŽAL, Michal. *Folklorismus v Sokole: Lidová kultura jako zdroj národní identity sokolské organizace v letech 1862–1948* [online]. Brno, 2014 [cit. 2023-08-07]. Dostupné z: https://is.muni.cz/th/p7w8w/Plny_text_prace.pdf. Bakalářská práce. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav evropské etnologie. Vedoucí práce PhDr. Roman Doušek, Ph.D.

JAVŮRKOVÁ, Magdaléna. *Začleňování žen do tělovýchovné jednoty Sokol* [online]. Praha, 2016 [cit. 2023-05-08]. Dostupné z: https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/86848/DPTX_2015_2_11260_0_450792_0_175943.pdf?sequence=1&isAllowed=y. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Katolická teologická fakulta, Ústav dějin křesťanského umění. Vedoucí práce Jakub Šenovský.

KLIMEŠ, Ivan a Jan WIENDL, ŠPANIHELOVÁ, Magda a , ed. Tam svět se hne, kam se síla napře! Sokolské tělo v kontextu utváření obrazu národního těla. In: *Kultura a totalita.: Národ* [online]. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2013, 2013-12-

01, s. 85-99 [cit. 2023-08-07]. ISBN 9788073086190. Dostupné z: <https://ebookcentral.proquest.com/lib/cuni/detail.action?docID=4866026&pq-origsite=primo>

KUNSTÝŘ, Štěpán. *Lidské tělo jako kulturní konstrukt* [online]. Praha, 2012 [cit. 2023-05-08]. Dostupné z: https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/47013/DPTX_2011_1__0_204028_0_119083.pdf?sequence=1&isAllowed=y. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Kulturologie. Vedoucí práce Václav Soukup.

LIBICHOVÁ, Lenka. *Ženský Sokol* [online]. 2015, 102-109 [cit. 2023-05-08]. Dostupné z: https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/96405/1334598_lenka_libichova_102-109.pdf?sequence=1&isAllowed=y

MÄRZOVÁ, Hana. *Šaty dělají člověka: Oděv jako nositel významů* [online]. Praha, 2011 [cit. 2023-05-08]. Dostupné z: <https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/37259/130028130.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Katedra sociologie. Vedoucí práce Šanderová, Jadwiga.

PARUSNIKOVÁ, ZUZANA. "Biomoc a Kult Zdraví / Bio-Power and Healthism." *Sociologický Časopis / Czech Sociological Review*, vol. 36, no. 2, 2000, pp. 131–42. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/41131533>. Accessed 8 May 2023.

ŘEZÁČ, Jan. *Evropský kontext k ztvárnění figury v českém malířství druhé třetiny 19. století: Ideové a formální zázemí tvorby Josefa Mánesa* [online]. Praha, 2015 [cit. 2023-08-15]. Disertační práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav pro dějiny umění. Vedoucí práce Prof. PhDr. Roman Prahel, Csc.

ŠPANIHELOVÁ, Magda. *Naše (krásné, zdravé, moderní a národní) tělo: Vizuální reprezentace fyzické kultury a sportu v kontextu formování národní identity v*

meziválečném Československu [online]. Praha, 2017 [cit. 2023-05-08]. Dostupné z: <https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/94104/140059569.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. Disertační práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Katedra filmových studií. Vedoucí práce Svatoňová Kateřina.

ŠPEJTKOVÁ, Petra. *Performativita sokolského hnutí: Slavnost svěcení praporu Sokola Pražského* [online]. Praha, 2022 [cit. 2023-08-15]. Ročníková práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Katedra divadelní vědy. Vedoucí práce PhDr. Barbara Topolová, Ph.D.

ŠTĚPÁNOVÁ, Irena. Tělocvičný spolek paní a dívek pražských. *Lidé města / Urban People* [online]. Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, 2003, 2003, 5(10) [cit. 2023-05-08]. ISSN 1212-8112. Dostupné z: <https://lidemesta.cuni.cz/LM-512.html>

Vzdělavatelské listy: Sokolský kroj v proměnách doby [online]. Česká obec sokolská, 2017 [cit. 2023-08-15]. ISSN ISSN 0489-6718.

Vzdělavatelské listy: Ženy sokolky [online]. Česká obec sokolská, 4. 2019 [cit. 2023-05-08]. Dostupné z: <https://sokol.eu/assets/download/B602JDqoob.pdf>

WARSTAT, Matthias, Marie KUNDEROVÁ a Radka KUNDEROVÁ. Obamovo tělo: Performativní aspekty politické rétoriky. *Theatralia* [online]. Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Brno, 2018, 2018, 21(2), 187-199 [cit. 2023-05-08]. ISSN 2336-4548.